

DENİZ SEVİYESİNİN YÜKSELMESİNİN ULUSLARARASI HUKUK BAKIMINDAN ETKİLERİ VE BM ULUSLARARASI HU- KUK KOMİSYONUNUN ÇALIŞMALARI

Dr. Ahmet ULUTAŞ*

Öz

Bilimsel veriler göstermektedir ki, son yıllarda daha yoğun bir şekilde hissettiğimiz küresel ısınma, dünya çapında iklim değişikliğine neden olmaktadır. Bu noktada, sera gazlarının neden olduğu küresel ısınmanın bir diğer sonucu da elbette buzulların erimesi ve buradan gelen etkiyle deniz seviyelerinin küresel düzeyde yükselmesidir. İklim değişikliğine bağlı deniz seviyesi yükselmesinin, uluslararası hukuk açısından önemli yansımaları olacağı görüşü giderek daha fazla dile getirilmektedir. Devamla, küresel ısınmanın etkisiyle meydana gelen deniz seviyesi yükselmesinin doğuracağı sorunlardan, uluslararası hukukun önemli bir kolu olan deniz hukukunun da önemli ölçüde payını alacağını altı çizilmektedir. Küresel ısınma ve iklim değişikliği, yalnızca deniz seviyesinin yükselmesine neden olmamakta, aynı zamanda uluslararası hukuk tarafından tanınmış ve normatif düzenlemelerle koruma altına alınmış insan haklarının da kullanımını tehlikeye atmakta veya zarar vermektedir.

* Hâkim, Dr. Adalet Bakanlığı, Dış İlişkiler ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü, Ankara, Türkiye | Judge, PhD, Ministry of Justice, General Directorate of Foreign Relations and European Union, Ankara, Turkey.

✉ ahmetulutas1@gmail.com • ORCID 0000-0001-5529-3048.

✎ **Atıf Şekli** | Cite As: ULUTAŞ, Ahmet: “Deniz Seviyesinin Yükselmesinin Uluslararası Hukuk Bakımından Etkileri ve Bm Uluslararası Hukuk Komisyonunun Çalışmaları”, SÜHFD, C. 31, S. 1, 2023, s. 325-391.

✎ **İntihal** | Plagiarism: Bu makale intihal programında taranmış ve en az iki hakem incelemesinden geçmiştir. | This article has been scanned via a plagiarism software and reviewed by at least two referees.

✎ Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır. | This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Küresel ısınma ve deniz seviyelerinin yükselmesi konusu, cari uluslararası hukukun geçmişten bugüne gelen kayda değer meselelerinin yanı sıra güncel ve yakın gelecekte önemli mesele haline gelecek konularının ele alınarak tartışıldığı önemli bir forum ve mekanizma olan Birleşmiş Milletler Uluslararası Hukuk Komisyonunun da gündemine gelmiştir. Bu bağlamda biz de çalışmamızda, Uluslararası Hukuk Komisyonunun yapısal olarak meseleyi ele alış tarzı ile bu mesele hakkında en son 2022 yılında yaptığı 73 üncü Oturum raporunda yer verdiği, tartışma, değerlendirme ve açıklamaları ele alarak inceleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler

Küresel Isınma • Deniz Seviyesinin Yükselmesi • İnsan Hakları • Devlet Statüsü • Göç

THE IMPACT OF THE SEA LEVEL RISE ON INTERNATIONAL LAW AND THE WORKS OF THE UN INTERNATIONAL LAW COMMISSION

Abstract

Scientific data show that global warming, which we have felt more intensely in recent years, causes climate change worldwide. At this point, another consequence of the global warming caused by the greenhouse gases is, of course, the melting of the glaciers and the global rise in sea levels as a result of this effect. The opinion that sea level rise due to climate change will have important repercussions in terms of international law is increasingly being expressed. It is further underlined that the law of the sea, which is an important branch of international law, will also have a significant share of the problems caused by the rise in sea level due to the effect of global warming. Global warming and climate change not only cause sea level rise, but also endanger or harm the enjoyment of human rights recognized by international law and protected by normative regulations. The issue of global warming and sea level rise has also been on the agenda of the United Nations (UN) International Law Commission, which is an important forum and mechanism where current and future issues that will become important issues are discussed, as well as significant issues of current international law from the past to the present. In this context, in our study, we will examine the structure of the International Law Commission's approach to the issue, and the discussions,

evaluations and explanations on this issue, which were included in the 73rd Session report of the 2022.

Keywords

Global Warming • Sea Level Rise • Human Rights • State Status • Immigration

GİRİŞ

Bilimsel veriler göstermektedir ki, son yıllarda daha yoğun bir şekilde hissettiğimiz küresel ısınma, dünya çapında iklim değişikliğine neden olmaktadır. Esasen iklim değişikliği üst başlığı altında ele alınan olgunun, karbondioksit, metan ve diazot monoksit olarak nitelenen sera gazları kaynaklı olduğu kabul edilmektedir. Bu bağlamda, sadece 1970-2004 yılları arasında insan faaliyeti kaynaklı küresel sera gazı emisyonu yüzde 70 oranında artış göstermiştir.¹ Söz konusu gazların dünyayı sarması neticesi ısı dışarı çıkmayıp dünyada kalmakta ve böylece görece tedricen iklim değişmektedir. Sera gazlarının neden olduğu küresel ısınmanın bir diğer sonucu da elbette buzulların erimesi ve buradan gelen etkiyle deniz seviyelerinin küresel düzeyde yükselmesidir. Diğer bir deyişle, eldeki bilimsel verilere göre, kriyosfer olarak adlandırılan deniz buzları ve buzullarını da kapsayan kar ve buz çökeltlerinde, özellikle Arktik, Grönland ve Antarktika buzullarında kayda değer düzeyde erimeler gerçekleşmektedir.² Bilim adamlarına göre, dünya genelinde yılda ortalama 259 milyar ton buzul yok olmaktadır. Sadece Antarktika Buzulu'nun yıllık kaybının 121 milyar ton civarında olduğu hesaplanmaktadır. Grönland'da ise bu kaybın 97 milyar ton olduğu belirtilmektedir. Küresel ısınmanın bu ivmeyle devamı halinde, 2100 yılına gelindiğinde, deniz seviyesinin 40 santimetre ile 1 metre arasında yükseleceği tahmin

¹ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. **SCHRIJVER**, Nico, The Impact of Climate Change: Challenges for International Law, (in Fastenrath, Ulrich/Geiger, Rudolf/Khan, Daniel Erasmus/Paulus, Andreas/Schorlemer, Sabine Von/Vedder, Christoph (Eds), From Bilateralism to Community Interest: Essays in Honour of Judge Bruno Simma, 2011, (ss.1278-1297)), s.1278.

² Bu konuda daha geniş bilgi ve Antarktika buzullarında meydana gelebilecek erimelerin okyanus seviyelerinde meydana getirebileceği yükselme ile ekosistemde meydana getirebileceği tahribata ilişkin değerlendirmeler için bkz. **VÖNEKY**, Silja, The Liability Annex to the Protocol on Environmental Protection to the Antarctic Treaty, (in Doris König /Peter-Tobias Stoll/Volker Röben/Nele Matz-Lück (Eds.), International Law Today: New Challenges and the Need for Reform?, 2008, (ss.165-199)), s.168-169.

edilmektedir. Bu tahminlerin gerçekleşmesi halinde ise birçok liman ve kıyı kentinin sular altında kalabileceği öngörüsü bilim çevrelerinde seslendirilmektedir. Keza, 19 uncu yüzyıldan itibaren devam eden okyanus ısınmasının, sulara yarattığı genleşmeyle bir önceki yüzyılda deniz seviyesinin yükselmesinde etkili olduğu belirtilmiş, bu nedenle okyanus asitlenmesinin arttığına ve üst katmanlarda oksijen kaybı yaşandığına işaret edilmiştir. Bu noktada, iklim değişikliğine bağlı deniz seviyesi yükselmesinin, uluslararası hukuk açısından önemli yansımaları olacağı görüşü giderek daha fazla dile getirilmektedir. Bu bağlamda, küresel ısınmanın etkisiyle meydana gelen deniz seviyesi yükselmesinin doğuracağı yeni sorunlardan, uluslararası hukukun önemli bir kolu olan deniz hukukunun da kaçınılmaz olarak payını alacağına işaret edilmektedir.³

Diğer bir deyişle, iklim değişikliğinin etkileri, uluslararası hukuktaki geleneksel kavramlara, özellikle de tanımlanmış ülke ve sabit deniz sınırları faraziyeleriyle birlikte ülkesel egemenlik ilkesine, sorumluluk faraziyesi ile tazminat yükümlülüğü ve devlet sorumluluğuna ilişkin kavramlara adeta meydan okumaktadır. Ayrıca, iklim değişikliğini dizginleme çabaları -bazen diğer çevre rejimlerindeki gelişmelerle bağlantılı olarak- ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar ilkesi, insanlığın ortak kaygısı, kırılğan ülkelerin korunması ve sanayileşmiş ülkelerin İklim Değişikliği Sözleşmesi gibi sözleşmeler kapsamındaki yükümlülüklerini yerine getirmeleri için esneklik mekanizmaları oluşturulması nosyonları da dahil olmak üzere uluslararası hukukun bazı yeni ilke ve kavramlarının evrimine yol açmıştır.⁴

Küresel ısınma ve deniz seviyelerinin yükselmesi konusu, cari uluslararası hukukun geçmişten bugüne gelen kayda değer meselelerinin yanı sıra güncel ve yakın gelecekte önemli mesele haline gelecek

³ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. **BAYILLIOĞLU**, Uğur, "Deniz Seviyelerinin Yükselmesi ve Esas Hatlar Üzerindeki Etkileri: Yeni Bir Türk-Yunan Uyuşmazlığına Doğru mu?", *ERÜHFD*, Cilt: XVII, Sayı:1, 2022, (ss.97-139), s.99-100; Ayrıca, bkz. Buzullar Kopuyor Zaman Daralıyor!; <https://www.milliyet.com.tr/gundem/buzullar-kopuyor-zamandaraliyor-6894199> (Erişim Tarihi: 31.01.2023); **FREESTONE**, David/**ÇİÇEK**, Duygu, *Legal Dimensions of Sea Level Rise: Pacific Perspectives*, Washington D.C, 2021, s.2; **ACER**, Yücel/**KAYA**, İbrahim, *Uluslararası Hukuk*, 10. Baskı, Ankara, 2019, s.491; Bu bağlamda doktrinde *Schrijver*'e göre, en endişe verici olan şey ise sera gazı yoğunlukları stabil hale getirilse bile, iklim süreçleri ve geri bildirimlerle ilişkili zaman ölçekleri nedeniyle antropojenik ısınmanın ve deniz seviyesindeki yükselmelerin yüzyıllarca devam edecek olmasıdır. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. **SCHRIJVER**, s.1282.

⁴ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. **SCHRIJVER**, s.1278.

konularının ele alınarak tartışıldığı önemli bir forum ve mekanizma olan Birleşmiş Milletler (BM) Uluslararası Hukuk Komisyonunun da gündemine gelmiştir. Bu noktada, biz de çalışmamızda, BM Uluslararası Hukuk Komisyonunun yapısal olarak meseleyi ele alış tarzı ile bu mesele hakkında en son 2022 yılında yaptığı 73 üncü Oturum raporunda yer verdiği açıklama, değerlendirme ve gelişmeleri ele alarak inceleyeceğiz.

Öte yandan, anılan yıllık Raporun “*Uluslararası Hukuk Bağlamında Deniz Seviyesinin Yükselmesi*” başlıklı IX. Bölümünde yer alan gündem maddesinin, Komisyonun, 2018 yılında yapılan 70 inci Oturumunda, Komisyonun uzun dönemli programına eklenmesine karar verilmiştir. BM Genel Kurulu ise 22 Aralık 2018 tarihli ve 73/265 sayılı kararıyla bu konu başlığının Komisyonun uzun dönemli programına eklenmesini not etmiştir. Söz konusu Raporun IX No.lu kısmı içeriği aşağıda geniş bir şekilde ele alınacak olup incelenmesinden, esas itibarıyla uluslararası hukukta deniz seviyesinin yükselmesinin etkileri bağlamında iki temel konuyu ele alarak değerlendirme ve açıklamalara yer verildiği görülmüştür. Bunlardan birincisini, deniz seviyesi yükselmesinin etkileri bağlamında özellikle küçük ada devletlerinin tamamının su altında kalması halinde bu ada devletlerinin devlet olma⁵ statülerinin akıbetinin ne olacağı sorusuna

⁵ Gerçekten de doktrinde *Schrijver*'e göre, uluslararası hukukun bu yeni kavrama cevap vermeye hazır olup olmadığı ve yanıt için yeterli enstrümanları sunup sunmadığı sorusu önem taşımaktadır. Yazar, *Oppenheim*'in klasik tezine atıfla, söz konusu tezde bir devlet ülkesinin kalıcı olarak ve tamamen ortadan kaybolmasının bir devletin varlığını sona erdirmesi nedeni olarak öngörülmediği görüşünü seslendirmektedir. Dolayısıyla, uluslararası hukuk biliminin, bir devlet için, ülkesinin tamamen suya batması nedeniyle [yeni bir] ortadan kalkma kategorisi icat etmek zorunda kalıp kalmayacağı sorunsalı [ele alınmalıdır]. Keza yazara göre, devletin bu sebeple ortadan kalkması olgusu, devletlerin halefiyeti konusunda başka konu ve soruları da beraberinde getirebilecektir. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. **SCHRIJVER**, s.1284, 1285; Genel olarak devlet olma unsur ve koşulları hakkında daha geniş bilgi için bkz. **ACER/KAYA**, s.119-120; **AKSAR**, Yusuf, Teori ve Uygulamada Uluslararası Hukuk, Cilt: 1, 5.Baskı, Ankara, 2019, s.204; **PAZARCI**, Hüseyin, Uluslararası Hukuk, 11.Bası, Ankara, 2012, s.140; **REÇBER**, Kamuran, Uluslararası Hukuk, 3.Basım, Bursa, 2018, s.203; **ÜNAL**, Şeref, Uluslararası Hukuk, Ankara, 2005, s.99; **BOZKURT**, Enver/**POYRAZ**, Yasin/**ERDAL**, Selcen, Devletler Hukuku, 10.Baskı, Ankara, 2020, s.78; **SUR**, Melda, Uluslararası Hukukun Esasları, 5.Baskı, İstanbul, 2011, s.98; **TRAVARSAC**, Anne Sophie, Droit International Public, 2e Edition, 2018, s.49; **BROWNIE**, Ian, Principles of Public International Law, 7 th Edition, 2008, s.70; **EGLI**, Patricia, Introduction to Public International Law, 2016, s.34-35; Geçmişte çeşitli nedenlerle gerçekleşen devletlerin ortadan kalkma örneklerine ilişkin daha geniş bilgi için bkz. **HENRIKSEN**, Anders, International Law, 2nd Edition, 2019, s.74-75.

cevap aranmasının teşkil ettiği anlaşılmıştır. İkincisinin ise deniz seviyesinin yükselmesiyle birlikte tamamı sular altında kalacak olan ada devletleri halklarının uluslararası hukuk bakımından durumlarının ne olacağına ilişkin olduğu ifade edilmiştir. Keza, bu konuda uluslararası toplumun elinde hâlihazırda bulunan enstrümanlara işaret edildiği, bunun yanı sıra anılan enstrümanların yapılış tarihlerinde öngörülme-yen bu olağandışı ve yeni durumun ele alınması ve soruna adil ve hakkaniyetli çözümler getirilebilmesi bakımından, uluslararası hukukta yeni enstrümanlara ihtiyaç duyulup duyulmadığı sorusunun da tartışılan ve ele alınan konular arasında yer aldığı müşahede edilmiştir.

Dolayısıyla çalışmamızda, uluslararası hukukun bu iki önemli konusunu ele alan 73 üncü Oturum Raporunun anılan ilgili bölümü geniş bir şekilde incelenecek ve ele alınan konuların Türkiye'ye bakan yönlerinin olup olmadığı hususlarında değerlendirmelere yer verilecektir. Bu bağlamda çalışmamızla, uluslararası hukuk bakımından görece yeni konular olan anılan başlıkların Türkiye'nin uluslararası hukuk gündemine daha fazla taşınması ve yeni bilimsel çalışmalara ışık tutulması hedeflenmiştir.

Bu amaçla çalışmamızda, öncelikle meseleyi ele alarak raporunda yer veren BM Uluslararası Hukuk Komisyonunun yapısı, işleyişi ile gündem maddeleri hakkında aşağıda özlü bilgilere yer verilecektir. Daha sonra, sırasıyla deniz seviyesinin yükselmesi konusunda BM Uluslararası Hukuk Komisyonu çalışmaları bağlamında genel olarak Komisyonun 2022 yılı Oturum gündemine işaret edilecek, devamında ise deniz seviyesinin yükselmesi konusunda Komisyonun 2022 yılı raporu ayrıntılı olarak ele alınarak burada yapılan tartışmalar yansıtılacaktır. Diğer bir deyişle Komisyonun deniz seviyesinin yükselmesi konusundaki Çalışma Grubunun meseleyi ele alış şekli ve ileri sürülen görüşler ayrıntılı olarak ortaya konulacaktır.

Komisyon raporunda ele alınan hukuki sorunlar kısmında ise konunun Komisyonun daimi gündeminde yer aldığı hususu göz önüne alınarak meselenin ele alınış veçheleri bakımından gelecekte nereye evrileceğine ilişkin değerlendirmelerin yanı sıra üç tarafı denizlerle çevrili Türkiye açısından taşıdığı öneme işaret eden açıklama ve yorumlara yer verilecektir.

I. GENEL OLARAK İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ VE ULUSLARARASI HUKUK ALANINDAKİ YANSIMALARI

Küresel ısınmanın tetiklediği iklim değişikliği ve bu bağlamda zikredilmesi gereken bir diğer olgu olan deniz seviyesinin yükselmesi olgusu artık bilimsel verilerle desteklenmekte ve ciddi araştırmaların konusu olmaktadır. Gerçekten de, küresel ısınmanın neden olduğu dünya iklim dengesizlikleri, dünyanın değişik köşelerinde kuraklık, aşırı yağışlar, mevsimsel döngülerin bozulması, aşırı soğuklar ve şiddetli kasırgalar şeklinde kendini göstermekte ve çok sayıda can ve mal kaybına neden olmaktadır. Bu noktada, anılan ısınmanın tesiriyle denizlerin seviyelerinin ne kadar yükselebileceği konusunda, bugün itibarıyla mevcut trendlerin devam etmesi ve dünya çapında uluslararası toplum tarafından bu döngünün kırılması için tedbir alınmaması halinde işin nereye varacağına ilişkin olarak bilim adamlarınca çeşitli bilimsel tahminler yapılmaktadır. Bu konudaki güncel çalışmalardan birisi, Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun (UHK) kurduğu Çalışma Grubunun ilk raporunda yer almaktadır. Söz konusu Raporda atıf yapılan bilimsel değerlendirme ve hesaplamalarda ise 2.100 yılına kadar ortalama olarak deniz seviyesindeki yükselmenin farklı senaryolara göre 26–98 cm ile 0.61–1.10 metre arasında gerçekleşmesi yönünde tahminlere yer verilmiştir. Bu bağlamda, dünya çapında yaklaşık 680 milyon insanın alçak sahil bölgelerinde, dünya nüfusunun yüzde 28 inin sahillerde, bunlardan yüzde 11 inin 10 metreden daha alçak sahil şeritlerinde ve 65 milyon insanın da geliştirmekte olan küçük ada devletlerinde yaşadığı hususu göz önüne alınarak, deniz seviyesinde yükselme olmasının, çok ciddi insani, ekonomik, siyasi ve sosyal sorunlara yol açacağı görüşü seslendirilmektedir.⁶

Küresel ısınma ve iklim değişikliği, yalnızca deniz seviyesinin yükselmesine neden olmamakta, aynı zamanda uluslararası hukuk tarafından tanınmış ve normatif düzenlemelerle güvence altına alınmış insan haklarının kullanımını⁷ tehlikeye atmakta veya zarar vermektedir. Bunlar

⁶ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. **BAYILLIOĞLU**, s.99-100; Ayrıca ilave bilgi için bkz. **KAYHAN**, Ali Kerem, Uluslararası Hukukta Atmosferin Korunması ve Devletlerin Sorumluluğu, İstanbul, 2017, s.39.

⁷ Bu konuda en son olarak BM İnsan Hakları Konseyi tarafından, Ekim 2021'deki 48 inci Oturumda (RES/48/14) İklim Değişikliği Bağlamında İnsan Haklarının Geliştirilmesi ve Korunmasına İlişkin Özel Raportör'lük görevi ihdas edilmiştir. İnsan Hakları Konseyi, Mart 2022'deki 49 uncu Oturumunda ise Ian Fry'ı ilk İklim Değişikliği Bağlamında İnsan

arasında, sağlık hakkı⁸, yaşam hakkı, gıda hakkı, su hakkı, mülkiyet hakkı, kültürel haklar, kişi güvenliği gibi tematik başlıklar sayılmaktadır. Keza, küresel ısınmanın ve iklim değişikliğinin; göç, sığınma arayışı, yerlerinden edilme, vatansız kalma, silahlı çatışmalara varan ihtilaflara yol açma potansiyellerini de içinde barındırdığı hususu doktrinde ve bilimsel çevrelerde dile getirilmektedir.⁹

Küresel ısınma ve iklim değişikliğinin kasırgalar, seller gibi insanların hayatların kaybetmelerine neden olan aşırı iklim olaylarına sebep olduğu, bu konuda örnek olarak verilen Bangladeş'te seller dolayısıyla on binlerce insanın hayatını kaybettiği belirtilmektedir. İklim değişikliğinin bunun yanı sıra toprak kaymalarına neden olduğu, sırf Venezuela'da bu yüzden 30 bin kişinin hayatını kaybettiği hususu kaydedilmektedir. Ayrıca, sıcak hava dalgasının Batı Avrupa'da 2003 yılında kardiyovasküler ve soluk alma problemleri kaynaklı ölümlerde önemli ölçüde artışlara neden olduğu da eklenmektedir. Buradan hareketle, doktrinde *Simon Caney* tarafından, anılan mekanizmaların tetiklenmesi yüzünden, mevcut antropojenik (anthropogenic) iklim değişikliğinin, insanların yaşam hakkını ihlâl ettiği sonucuna varılması gerektiği görüşü seslendirilmiştir.¹⁰

Keza, doktrinde *Caney* tarafından, hem Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi (MSHS) hem Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakları Sözleşmesiyle (ESKHS) tanınmış olan gıda hakkının da iklim değişikliği nedeniyle ihlâl edildiği görüşü dile getirilmektedir. Bu bağlamda, herkesin aç kalmama hakkının da Sözleşmeyle tanındığı (ESKHS, m.11/2) hususu söz

Haklarının Geliştirilmesi ve Korunmasına İlişkin Özel Raportör olarak atanmıştır. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. <https://www.ohchr.org/en/specialprocedures/sr-climate-change> (Erişim Tarihi: 09.03.2023).

- ⁸ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. **EVANS**, Dabney/**PRICE**, Megan, Measure for Measure: Utilizing Legal Norms and Health Data in Measuring the Right to Health, (in Fons Coomans/Fred Grünfeld/Menno T.Kamminga, (Eds), Methods of Human Rights Research, 2009), s.114; **SCHUTTER**, Olivier De, International Human rights Law: Cases, Materials, Commentary, 2010, s.246; **REHMAN**, Javaid, International Human Rights Law, 2nd Edition, 2010, s.320; **BANTEKAS**, Ilias/**OETTE**, Lutz, International Human Rights Law and Practice, 2013, s.390.
- ⁹ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. **HUMPHREYS**, Stephen, Introduction: Human Rights and Climate Change, (in Humphreys, Stephen (Ed.), Human Rights and Climate Change, 2010), (ss.1-33), s.1; Ayrıca bkz. **DOĞAN**, Selahattin, Maritime Areas, Illegal Migration and Interception of Vessels, Ankara, 2021, 197.
- ¹⁰ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. **CANEY**, Simon, Climate Change, Human Rights and Moral Thresholds, (in Stephen Humphreys (Ed.), Human Rights and Climate Change, 2010), (ss.69-90), s.77-78.

konusu görüşe dayanak olarak eklenmektedir. Bu bağlamda, deniz seviyesinin yükselmesinin tarıma elverişli toprağın da kaybına neden olması yüzünden tarımsal üretimi de çok kötü düzeyde etkilediği saptaması Bangladeş örneği üzerinden yapılmaktadır.¹¹

Öte yandan, uluslararası hukukun temel ilkelerinden olan devletlerin egemen eşitliği ve devletlerin kendi ülkeleri ve doğal kaynakları üzerinde daimi egemen tasarruf yetkilerinin bulunduğu ilkesinin, uluslararası hukuk düzeninin temel anayasal prensiplerinden biri olduğu kabul edilmektedir. Aynı şekilde, 1972 tarihli Stokholm Deklarasyonunun 21 inci ilkesi de söz konusu prensibi teyit etmiştir. Bununla birlikte, Uluslararası Adalet Divanının, 1949 tarihli *Corfu Channel davasına* (Corfu Channel Case, ICJ Rep.1949, 22) yansıyan içtihadında ise her devletin ülkesinin, diğer devletlerin haklarının zararına olduğunu bilerek kullanılmasına izin vermeme yükümlülüğü bulunduğuna işaret ettiği kaydedilmektedir. Buradan hareketle, doktrinde *Shelton*, bilhassa çevrenin korunması gibi konularda günümüzde giderek devletlerin karşılıklı bağımlılığının arttığının altını çizmekte ve bu durumun ise anılan klasik ilkelerin yumuşatılmasına neden olduğunu belirterek, dayanışma ve ortaklık şeklinde ifade edilen ahlâki prensipler çerçevesinde, daha adil ve yaşanabilir bir dünya için karşılıklı işbirliği zorunluluğunu ima etmektedir.¹²

Ayrıca, doktrinde yine *Shelton* tarafından, uluslararası hukukun çeşitli alanlarında bağlayıcı olmayan normatif araçların kullanımının giderek daha yaygın hale geldiği görüşü dile getirilmektedir. Buna göre, devletlerin hiçbir şey yapmamak yerine yumuşak hukuku (soft law) bir anlaşma yerine kullanmayı seçmelerinin çeşitli nedenleri vardır. [Söz gelimi,] *antropojenik iklim değişikliği* ve çöken balıkçılık gibi küresel krizlerin ortaya çıkışı, diğer meselelere nazaran görece daha hızlı yanıtlar verilmesini gerektirebilmektedir. Gerçekten de, bağlayıcı olmayan enstrümanların benimsenmesi daha hızlıdır, değiştirilmesi daha kolaydır ve hızlı veya tekrarlanan revizyon gerektirebilecek teknik konular için daha faydalı görülmektedir. Bu tutum, bilimsel belirsizlik veya siyasi fikir birliği eksikliği nedeniyle konunun anlaşma eylemi için yeterince olgunlaşmadığı durumlarda özellikle önemli hale gelmektedir. Bu gibi durumlarda, esasen

¹¹ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. CANEY, Simon, Climate Change, Human Rights and Moral Thresholds, s.81.

¹² Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. SHELTON, Dinah, Equitable Utilization of the Atmosphere, (in Stephen Humphreys (Ed.), Human Rights and Climate Change, 2010), (ss.91-125), s.93-94, 123; Ayrıca bkz. SCHRIJVER, s. 1294.

yapılan seçim bir andlaşma ile esnek bir hukuk metni (soft law) arasında değil, esnek bir hukuk metni ile hiçbir eylemde bulunmama arasında olabilmektedir. Yumuşak hukuk, öze ilişkin anlaşmazlıkları maskeleyemeye, kuruluşların amaçlarına ilişkin birbiriyle çelişen vizyonların üstesinden gelmeye ve kurumsal krizleri çözmeye yardımcı olabilmektedir.¹³

Doktrinde *Adelman* ise konuyla ilgili tezini daha da ileri götürerek, şayet bu alandaki bilimsel uzlaşma gerçeği yansıtmakta ise küresel ısınmanın yalnızca sağlık hakkı, gıda hakkı gibi tekil hakları değil, dünya üzerinde bizatihi yaşamın kendisini tehdit ettiği görüşünü dile getirmektedir. Yazar devamla, küresel ısıda meydana gelecek 2 derecelik artışın daha fazla sel, kuraklık ve gıda yokluğuna neden olacağına hesaplandığını kaydetmektedir. Bu konuda, insan hakları ile çevre konuları bağlantısına işaret eden içtihadın, bir uluslararası örf ve adet hukuku kaidesi¹⁴ oluşumuna yavaş da olsa evrildiği görüşünü de, yine diğerlerinin yanı sıra Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin (AİHM) çevresel kötüleşmenin özel ve aile hayatı hakkından (Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, m.8) yararlanmayı etkileyebileceğini kabul ettiği *Lopez Ostra v. İspanya* (1994) kararına atıfla, seslendirmektedir.¹⁵

Bunun yanı sıra BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesinin¹⁶ 14 No.lu Genel Yorumunda yaptığı kapsayıcı değerlendirmesinde, yüksek standartlı sağlık hakkının yalnızca tıbbi bakıma erişimi kapsadığı, aynı zamanda sağlığı belirleyici faktörlerden olan sağlıklı çevreye erişimi de kapsadığını teyit ettiği görülmektedir. Bu konuda ne yazık ki, kalkınmakta olan ülke halklarının, bilhassa da küçük ada devletlerinin oldukça kırılgan olduğu belirtilmektedir. Bu noktada, 2007 tarihli İnsani Kalkınma Raporunda da, sıtma gibi ana öldürücü hastalıkların dünya çapında tesirini genişleteceğine işaret edilmektedir. Bu bağlamda, doktrinde *Hunt/Khosla* tarafından, bu konuların başta BM insan hakları

¹³ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. **SHELTON**, Dinah, *Soft Law*, (in David Armstrong (Ed), *Routledge Handbook of International Law*, Routledge, 2009, (ss.68-81)), s.75.

¹⁴ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. **ÖKTEM**, Emre, *Uluslararası Teamül Hukuku*, İstanbul, 2013, s.56; **RUZIE**, David/**TEBOUL**, Gerard, *Droit International Public*, 25e Edition, 2019, s.78.

¹⁵ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. **ADELMAN**, Sam, *Rethinking Human Rights: the Impact of Climate Change on the Dominant Discourse*, (in Stephen Humphreys (Ed.), *Human Rights and Climate Change*, 2010), (ss.159-179), s.160-161, 171; Ayrıca bkz. **SCHRIJVER**, s.1292.

¹⁶ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. **ULUTAŞ**, Ahmet, *Birleşmiş Milletlerde İnsan Hakları Mekanizmaları ve Bireysel Başvuru Yolları*, Ankara, 2019, s.179.

sözleşme denetim organları olmak üzere insan hakları mekanizmalarının gündemine daha fazla getirilerek, sağlık hakkı dahil olmak üzere iklim değişikliğinden olumsuz etkilenen hakların iklim değişikliği ile bağlantılı olarak denetim konusu yapılmasının, hesapverebilirliği artırdığı gibi ülkelerin de hareket geçmelerine katkı yapacağı görüşü dile getirilmiştir.¹⁷ Keza, doktrinde *Halvorssen* tarafından, düşük karbon düzeyli ekonomi hedefinin çok önemli bir kalkınma paradigması değişikliği olduğuna ve hâlihazırdaki yüksek karbon düzeyli ekonomilerin bununla uzun zamandır çeliştiğine işaret edilerek, kuraklık ve deniz seviyesinde yükselme yüzünden milyonlarca insan başka yerlere doğru harekete geçtiğinde, [küresel] kalkınmanın da mümkün olamayacağı belirtilmiştir.¹⁸

Öte yandan, doktrinde *Barnett* tarafından, “kırılganlık” teriminin iklim değişikliği konusu ele alınırken sistematik yaklaşımın anahtar kavramı olduğuna vurgu yapılmaktadır. Yazar, kırılganlık söz konusu olduğunda ise az gelişmiş ada ülkelerden olan Pasifik atol devletlerinden Tuvalu ve Kiribati’nin akla geldiğine işaret etmektedir. Bu atol devletleri ana karalarına oranla yüksek oranda sahile sahip olmaları, deniz seviyesine göre düşük rakımlı oluşları, zayıf toprak yapısına sahip olmaları, su kaynaklarının sınırlı oluşu, kırılgan balıkçılık faaliyeti, yüksek nüfus yoğunluğu, sınırlı ekonomik kaynakları, düşük seviyede insan kaynağına sahip oluşları gibi faktörler yüzünden iklim değişikliğine karşı oldukça yüksek oranda kırılganlık taşımaktadır. Sıcaklıklarda ortalama 2 derece yükselme yağış ortalamalarını değiştirecek, deniz seviyesinin yükselmesi ise yerel gıda üretimini olumsuz etkileyecek, sahilin bir kısmının sular altında kalmasına yol açacak, belki de adanın mevcut nüfus sayısını koruyamaz hale gelmesine, hatta uzun vadede adanın tamamen sular altında kalmasına yol açabilecektir. Dolayısıyla, yazara göre, atol adalarının iklim değişikliğine adapte olma marjlarının belli sınırları bulunmaktadır. Diğer bir deyişle, ada halkının geri çekileceği yeterli toprak bulunmamakta olup bu unsurlar ada halklarının göçe zorlanması sonucunu doğurabilecektir. Atol halklarının yaşadıkları ekosistem çerçevesinde bilhassa anılan insan hakları ihlalleri (gıda hakkı, sağlık hakkı vs) nedeniyle kırılganlıkları

¹⁷ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. HUNT, Paul/KHOSLA, Rajat, Climate Change and the Right to the Highest Attainable Standard of Health, (in Stephen Humphreys (Ed.), Human Rights and Climate Change, 2010), (ss.238-256), s.239, 244, 254.

¹⁸ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. HALVORSSSEN, Anita M, “International Law and Sustainable Development-Tools for Addressing Climate Change”, Denver Journal of International Law & Policy, Vol:39, No.3, (2011), (ss.397-421), s.418-419.

artmaktadır. Yazara göre, anılan mülahazalar bağlamında, iklim değişikliği ile insan hakları bağlantısına ilişkin yeterli ampirik ve hukuki temel mevcuttur. İklim değişikliği yerleşik insan haklarına ciddi bir tehdit oluşturmakta ve kırılabilirliği artırmaktadır. Bunun önüne geçilmesi amacıyla sera gazı (green house gas, GHG) emisyonlarının azaltılması için yeni bir odaklanmaya ihtiyaç bulunmaktadır.¹⁹

Sıklıkla ifade edilmektedir ki, iklim değişikliği, önceden görülmemiş bir şekilde getirdiği büyük sorunlarla dünden çok bugünkü nesillerin meselesi olarak kabul edilmektedir. Arktik bölgeler, Sahra Afrika'sının yanı sıra Tuvalu gibi küçük ada devletleri, insan haklarına birer tehdit olarak bunun sonuçlarını şimdiden hissetmeye başlamışlardır. Suya bakan yerlerin halkları belki de kendilerini, önceden öngörülemez bir durumda söz gelimi zaten ülkesi var olmayan bir devletin vatandaşı olmak durumunda ve hâlihazırda mevcut bir sözleşmede yapılmış tanımın dışında *de facto* mülteci konumunda bulabileceklerdir.²⁰

Diğer taraftan, uluslararası hukuk öğretisinde son zamanlarda sendirilen ve konuyla bağlantılı olan bir diğer mesele ise “uluslararası hukukun giderek daha parçalı hale geldiği” mülahazasıdır. Bu konuda BM Uluslararası Hukuk Komisyonu tarafından hazırlanan ve 2006 yılında yayınlanan bir raporda, uluslararası hukukun aşırı parçalı hale geldiği mesele ele alınarak incelenmiştir. Öncelikle şu husus belirtilmelidir ki, mesele Komisyonun önüne çok sayıda sebepten dolayı gelmiştir. Bunlar bir taraftan, uluslararası mahkemelerin ele aldıkları konulardaki içtihatları konusunda her zaman karşılıklı uzlaşma içinde görünmemeleridir. Diğer taraftan, benzer ihtilafların neredeyse aynı zamanda en avantajlı olan forumu bulma amacıyla farklı uluslararası mekanizmalar önüne götürülmesidir. Keza, bölgesel hukuk sistemlerinin (Avrupa, Afrika,

¹⁹ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. **BARNETT**, Jon, Human Rights and Vulnerability to Climate Change, (in Stephen Humphreys (Ed.), Human Rights and Climate Change, 2010), (ss.257-271), s.257, 265, 266, 267; Ayrıca bkz. **MURPHY**, Sean D, Principles of International Law, 3rd Edition, 2018, s.513; Tuvalu'nun gelecek 50 yıl içinde deniz seviyesindeki yükselme yüzünden tamamen suya gömülecek, üzerinde nüfus bulunan ilk ada devleti olacağı öngörüsü ve diğer değerlendirmeler hakkında daha geniş bilgi için bkz. **HAMILTON**, Patrick Ryan, Human Rights at the Boiling Point: Human Rights, the Environment and Climate Change in International Law, Yüksek Lisans Tezi, Graduate Department of the Faculty of Law University of Toronto, 2006, s.19.

²⁰ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. **HUMPHREYS**, Stephen, Conceiving Justice: Articulating Common Causes in Distinct Regimes, (in Humphreys, Stephen (Ed.), Human Rights and Climate Change, 2010), (ss.299-319), s.299, 301.

Amerikalılararası²¹) ve özel rejimlerin (ticaret, çevre, insan hakları) gelişmesiyle birlikte, uluslararası hukuk mimarisinin, önüne getirilen tüm meselelere ilişkin talepleri absorbe edemeyeceği veya bu meselelerin tümüne ev sahipliği yapamayacağı korkuları açıklanır olmuştur. Bu konuda, yani uluslararası hukukta parçalılık durumunun varlığı veya yokluğu konusunda katı bir pozisyon almaktan kaçınan Uluslararası Hukuk Komisyonu tarafından, uluslararası hukukun evrilmesi ve yorumunda, sistemik entegrasyona yönelik doğal eğilime vurgu yapılmıştır. Bu bağlamda, doktrinde *Humphreys'*e göre, her ne kadar iklim değişikliği ve uluslararası insan hakları, birbirlerine doğru karşılıklı olarak -yavaş da olsa- yaklaşma eğilimi gösterebilirler de hâlihazırda birbirlerinden oldukça farklı kalmışlardır. Yazar tarafından, yine de birbirleriyle yakınsama örneklerine; su hakkı üzerine açıklamalara yer veren BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesininin 15 No.lu Genel Yorumunun yanı sıra çevresel koruma konusunda etkin başvuru hakkı ve bilgi edinme haklarına yer veren Aarhus Sözleşmesi, Rio Deklarasyonu gibi uluslararası belgelerde rastlandığı kaydedilmektedir. Yazar devamla, BM Genel Kurulu ve diğer BM organlarının, bu ikili arasındaki bağlantıyı sıklıkla vurguladıklarını da eklemektedir.²²

Gerçekten de, müesses uluslararası hukukun, gerek normatif gerekse örf ve adet hukuku zaviyesinden gerekse de içtihadi açıdan görece yeni kabul ettiği küresel ısınma olgusu, uluslararası toplum gündemine kendini gösterdiği emareler ve dünya çapında ortaya çıkardığı yeni sorunlarla getirmektedir. Bu kapsamda, cari uluslararası hukukun bu konuyu bilimsel verilerin ışığında, güncel etkilerinin yanı sıra orta ve uzun vadeli etki ve sonuçları zaviyesinden değerlendirmesi ve konuya ilişkin sorun tespiti ve çözüm önerilerini ortaya koymak üzere tartışması önem taşımaktadır. Diğer bir deyişle, bu yeni olguya klasik eski yaklaşımlarla teşhis koymak ve çözümler üretmek tam olarak mümkün gözükmemektedir. Bu noktada, uluslararası toplumun meseleyle karşılaştığında karşı karşıya kaldığı açmazın konuya ilişkin olarak sergilenen görüşler ve

²¹ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. **PASQUALUCCI**, Jo M, *The Practice and Procedure of the Inter-American Court of Human Rights*, 2 nd Edition, 2013, s.2.

²² Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. **HUMPHREYS**, *Conceiving Justice: Articulating Common Causes in Distinct Regimes*, s.315, 316; **PAUWELYN**, Joost, *Europe, America and the Unity of International Law*, (in Wouters, Jan / Nollkaemper, Andre/Wet, Erika De (Ed), *The Europeanisation of International Law*, The Hague, 2008, (ss.205-225)), s.214; **FO-CARELLI**, Carlo, *International Law*, Cheltenham, UK, 2019, s.522.

yapılan tartışmalar göz önüne alındığında, uluslararası hukuk camiası için de geçerlilik taşıdığı söylenebilecektir. Bununla birlikte, hukukun diğer alanları için geçerlilik taşıyan, yeni meselelere ilişkin teşhis koyma ve çözüm üretme kapasitesinin, uluslararası hukuk disiplini için de geçerli olmadığını ileri sürmek için herhangi bir neden bulunmadığı da burada belirtilmelidir.

Bu noktada, konuya ilişkin olarak akademik çevrelerde yapılan bilimsel tartışmalar, meselenin kapsamını tayin ve önümüzdeki dönemde alabileceği şekil ve takip edeceği istikamet belirlenmesi bakımından önemli birer rehber niteliği taşıyacak ve konuya ilişkin olası normatif düzenlemeler açısından öncü niteliğinde kabul edilebilecektir. Meselenin evrileceği noktanın bugünden kestirilmesi ve ona göre pozisyon alınması bu aşamada mümkün gözükmemekle birlikte, uluslararası hukukun yerleşik temel ilkeleri üzerinden değerlendirmeler yapılmaya devam edilmesi ve yenilikçi olmakla birlikte, adil ve makul olmayı da başarabilen çözümler üzerine görüşler ortaya konulmasında yarar bulunmaktadır. Keza, her değerlendirmede meselenin salt anakara ve deniz üzerinden ele alınmasının yetersiz olacağı ve insan onuru ile hak ve özgürlüklerine dokunan yönleriyle meselenin ele alınmasının bütüncül bakış açısı bakımından gerekli olduğu hususu burada belirtilmelidir. Bu amaçla biz de, oldukça yeni nitelik taşıyan ve ele aldığı konulara ilişkin çok yönlü ve kapsamlı açıklamalar ile bilimsel değerlendirmelere yer veren BM Uluslararası Hukuk Komisyonu raporunun konuyla ilgili bölümüne aşağıda ayrıntılı olarak yer vereceğiz.

İncelendiğinde de görüleceği üzere Komisyon, ele aldığı meselenin salt genel uluslararası hukuk yönlerinden değerlendirmesini yapmamış, meselenin insan haklarına dokunan yönlerini de ayrıntılı olarak ele alarak muhtemel senaryolar üzerinden ortaya çıkacak sonuçlar ve bu sonuçların sebep olacağı insan hakları sorunlarını da ele alarak değerlendirmeler yapmıştır.

II. BM ULUSLARARASI HUKUK KOMİSYONUNUN YAPISI VE ÇALIŞMALARI

Uluslararası Hukuk Komisyonu, BM'nin ana organları arasında yer almamakla birlikte, uluslararası hukuk bakımından önemli roller oynamaktadır. Bu noktada, çalışmamızda ele alınan konular bağlamında ve çalışmanın kapsam ve sınırlılıkları göz önüne alınarak bu başlık altında kuruluşu, yapısı ve işleyişi yönlerinden kısaca ele alınarak incelenmiştir.

BM Şartının 13/1-a maddesi, BM Genel Kurulunu uluslararası hukukun aşamalı olarak geliştirilmesi ve kodifikasyonu ile görevlendirmiştir. İşte bu görevin yerine getirilmesi amacıyla, Uluslararası Hukuk Komisyonu, BM Genel Kurulu tarafından alınan 21 Kasım 1947 tarihli ve 174 (II) sayılı karar ile uluslararası hukukun geliştirilmesi ve kodifikasyonu amacıyla kurulmuştur. Komisyon, Genel Kurul tarafından 5 yıllığına seçilen 34 üyeden oluşmakta ve her yıl iki oturum halinde (toplam 10 hafta) genellikle Cenevre'de toplanmaktadır. Üyeler seçilirken temel olarak dünyanın belli başlı hukuk sistemlerini temsil etmeleri gereği gözetilmekte ve kendilerini aday gösteren hükümetlerinin temsilcileri olarak değil; müstakil birer uzman olarak görev yapmaktadırlar. Komisyonun çalışmalarının büyük bölümünü uluslararası hukukun veçheleri için taslakların hazırlanması oluşturmaktadır. Bazı konular Komisyon tarafından seçilir; diğerleri de BM Genel Kurulu tarafından gündeme getirilir.²³

Komisyon tarafından benimsenmiş olan yerleşik çalışma usulü uyarınca, bir konuda taslak maddeler ve onun madde yorumları (Commentary) tamamlandığında, Komisyon tarafından geçici olarak benimsenir ve devletler, taslak hakkında yorum ve görüşlerini bildirmeye davet edilir. Yorum ve görüşler alındıktan sonra, taslak maddelerin ikinci okuması yapılır ve gerekli görülen değişiklik ve düzeltmeler yapılır. İkinci okuma sonrası metin Komisyon tarafından yeniden benimsenir ve genellikle daha ileri eylem önerisiyle birlikte BM Genel Kuruluna gönderilir. Söz konusu eylem önerileri ise BM Genel Kurulu kararıyla taslak maddelerin bir sözleşmeye dönüştürülmesi için bir diplomatik konferans çağrısı yapılması veya aynı konuda taslak maddeleri not eden bir BM Genel Kurulu kararı alınması şeklinde olmaktadır.²⁴ Bu konuda örneğin:

²³ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. <http://www.unicankara.org.tr/today/6.html> (Erişim Tarihi: 14.05.2019); Ayrıca bkz. **SUBEDI**, Surya P, *The Effectiveness of the UN Human Rights System*, London/New York, 2017, s.217; **SHAW**, Malcolm N, *International Law*, 8.Baskı, Cambridge, 2017, s.89; **SUR**, s.77; **BOYLE**, Alan / **CHINKIN**, Christine, *The Making of International Law*, 2007, s.172 ve 176; **STRYDOM**, Hennie, *International Law Making as an Attribute of State Sovereignty*, (in Strydom, Hennie (Ed), *International Law*, 2016), s.98; **CORTEN**, Olivier, *Méthodologie du droit International Public*, Lonrai/Fransa, 2017, s.167; Uluslararası Hukuk Komisyonu 2017-2021 dönemi üyeliği için Türkiye'den aday gösterilen Dr. Nilüfer Oral, 3 Kasım 2016 tarihinde 71.BM Genel Kurulunda yapılan seçimde 144 oy alarak üyeliğe seçilmiştir. Bu şekilde Uluslararası Hukuk Komisyonu tarihinde Komisyona üye olarak seçilen 7. kadın üye olmuştur. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. http://legal.un.org/ilc/elections/2016_election.shtml (Erişim Tarihi: 23.05.2019).

²⁴ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. **SUBEDI**, s.218; **SUR**, s.77; **BOYLE/CHINKIN**, s.180.

-Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi (1969 yılında Viyana da bir konferansta kabul edilmiştir),

-1978 tarihli Viyana Devletlerin Uluslararası Andlaşmalara Halefiyeti Sözleşmesi,

-1986 tarihli Viyana Devletlerle Uluslararası Örgütler veya Uluslararası Örgütlerle Uluslararası Örgütler Arasındaki Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi,

akla gelmektedir.²⁵

Komisyon 1999 yılında bir devletin dağılması veya bir bölgenin ayrılması gibi durumlarda kişilerin devletsiz kalmasına engel olmak için bir deklarasyon taslağını kabul etmiştir. Komisyonun ilgilendiği diğer konular ise devletlerin tek taraflı eylemleri, diplomatik korunma, andlaşmalarda tereddüt, uluslararası organizasyonların sorumlulukları, devletler tarafından paylaşılan ortak doğal kaynaklar ve uluslararası hukuk, uluslararası hukukun genişlemesi ve farklılaşması neticesinde ortaya çıkan zorluklara odaklanmaktadır. Komisyon çalışmaları ve taslaklarına, Uluslararası Adalet Divanı kararlarında da sıkça atıf yapılmaktadır. Keza, Komisyon çalışmaları ve taslaklarının, belirlemekte olan uluslararası örf ve adet hukuku kaidelerine delil teşkil edebildiği kaydedilmektedir. Uluslararası Hukuk Komisyonu, genel olarak üyelerinin uluslararası alanda tanınmış üst düzey uzmanlar ve hukukçulardan oluşması, konularının kapsamı ve uluslararası hukukun geçmişten bugüne gelen önemli konularının yanı sıra güncel konularını da ele alması bakımından önem taşımakta ve gerek uluslararası hukuk alanında çalışan akademisyenler gerekse uygulayıcılar tarafından yakından takip edilmesinde yarar bulunmaktadır.²⁶

Komisyonun cari uluslararası hukuk bakımından oynayacağı genel rol açısından ise doktrinde isabetli olarak, Komisyonun var olan uluslararası hukukun dönemselsel olarak yeniden ifadelendirilmesi, gözden geçirilmesi ve modernize edilmesi işini en iyi şekilde yerine getirebilecek yegâne organ olduğu görüşü dile getirilmektedir.²⁷

Öte yandan, çalışmamız bakımından önem taşıyan BM Genel Kurulunun 73/265 sayılı ve 22 Aralık 2018 tarihli kararı uyarınca Komisyonun I. ve II. Oturumlarının toplam 11 hafta olacak şekilde mutata olduğu

²⁵ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. **BOYLE/CHINKIN**, s.181; **STRYDOM**, s.98.

²⁶ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. <http://www.unicankara.org.tr/today/6.html> (Erişim Tarihi: 14.05.2019); Ayrıca bkz. **SHAW**, s.89-90; **SUR**, 77-78; **CORTEN**, s.169.

²⁷ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. **BOYLE/CHINKIN**, s.208.

üzere Cenevre’de yapılması kararlaştırılmıştır. Komisyon tarafından ilan edilen takvime göre 2019 yılı 71 inci Oturum, I.Toplantısı; 29 Nisan-7 Haziran 2019 tarihleri arasında yapılmıştır. Komisyonun II. Toplantısı ise 8 Temmuz-9 Ağustos 2019 tarihleri arasında Cenevre’de gerçekleştirilmiştir. Keza, BM Genel Kurulunun 14 Ocak 2019 tarihli ve “A/CN.4/723” sayılı kararıyla tespit edilen gündem uyarınca 71 inci Oturum kapsamında; “devlet görevlilerinin yabancı ceza yargısı yetkisinden bağımsızlığı, insanlığa karşı suçlar, silahlı çatışmalarda çevrenin korunması, genel uluslararası hukukun bağlayıcı kuralları (*jus cogens*), devlet sorumluluğu bakımından devletlerin halefiyeti, hukukun genel ilkeleri, diğer organlarla işbirliği vs.” konu başlıklarının ele alınması öngörülmüştür.²⁸

III. DENİZ SEVİYESİNİN YÜKSELMESİ KONUSUNDA ULUSLARARASI HUKUK KOMİSYONU 2022 YILI RAPORU

A. Genel Olarak Komisyonun 2022 Yılı Oturum Gündemi

2022 yılı için BM Genel Kurulunun 76/111 sayılı ve 9 Aralık 2021 tarihli kararı uyarınca Komisyonun 73 üncü Oturum, I. ve II. toplantılarının mutad olduğu üzere Cenevre’de yapılması kararlaştırılmıştır (toplam 12 hafta). Komisyon tarafından ilan edilen takvim çerçevesinde 2022 yılı 73.Oturum, I.Toplantısı; 18 Nisan-3 Haziran 2022 tarihleri arasında, II. Toplantısı ise 4 Temmuz-5 Ağustos 2022 tarihleri arasında yapılmıştır.²⁹

Diğer taraftan, BM Genel Kurulunun 12 Ocak 2022 tarihli ve “A/CN.4/745” sayılı kararıyla tespit edilen gündem uyarınca 73 üncü Oturum kapsamında; devlet görevlilerinin yabancı ceza yargısı yetkisinden bağımsızlığı, silahlı çatışmalarda çevrenin korunması, genel uluslararası hukukun bağlayıcı kuralları (*jus cogens*), devlet sorumluluğu bakımından devletlerin halefiyeti, hukukun genel ilkeleri, uluslararası hukuk bağlamında deniz seviyesinin yükselmesi, diğer organlarla işbirliği, konu başlıklarının ele alınması kararlaştırılmıştır.³⁰

²⁸ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz.<http://legal.un.org/ilc/sessions/71/> (Erişim Tarihi: 28.01.2019).

²⁹ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. <https://legal.un.org/ilc/sessions/73/index.shtml#a7> (Erişim Tarihi: 01.02.2023).

³⁰ BM Uluslararası Hukuk Komisyonu gündemi ve diğer ilgili bilgiler için bkz. <https://legal.un.org/ilc/> (Erişim Tarihi: 01.02.2023).

B. Deniz Seviyesinin Yükselmesi Konusunda Komisyonun 2022 Yılı Raporuna Yansıyan Hususlar

Bu başlık altında BM Uluslararası Hukuk Komisyonunun 73 üncü Oturumu raporunun “Uluslararası Hukuk Bağlamında Deniz Seviyesinin Yükselmesi” başlıklı IX. Bölümünde yer alan açıklama ve değerlendirmeleri ele alarak inceleyeceğiz. İncelendiğinde de görüleceği üzere Komisyonun ele aldığı çalışma kâğıdında konu hem *lex lata* (mer’i hukuk) hem de *lex ferenda* (gelecekteki hukuk) perspektifinden analiz edilmiş ilgili uluslararası hukuk konularının bir listesini oluşturmak için belirli geçmiş veya mevcut deneyimleri veya durumları keşfetmeyi amaçlamıştır (para.164). İşte biz de çalışmamızda konunun taşıdığı mevcut ve potansiyel önemine binaen, Komisyonun önümüzdeki dönem için uluslararası hukukun bu alandaki gelişimi ve evrimi açısından büyük önem taşıyan Raporunda yer alan tartışma ve değerlendirmeler ile Komisyon üyelerince konuya ilişkin olarak ortaya konulan görüşleri ve Komisyonun meseleyi hangi esas ve usuller çerçevesinde tartıştığı ve değerlendirdiğine ilişkin verileri ayrıntılı olarak ihtiva eden Komisyon Raporunun IX. Bölümüne geniş bir şekilde yer vereceğiz. Buna göre, Komisyonun IX. Bölümde meseleyi giriş bölümünden itibaren ele alış tarzı şu şekildedir:

A. Giriş

Komisyon, 70 inci Oturumunda (2018), “uluslararası hukuk bağlamında deniz seviyesinin yükselmesi” başlığını, uzun dönemli programına eklemeye karar vermiştir. 22 Aralık 2018 tarihli ve 73/265 sayılı kararında Genel Kurul, bu konu başlığının Komisyonun uzun dönemli programına eklenmesini not etmiştir (para.150).

Komisyon, 71 inci Oturumunda (2019), bu konu başlığını çalışma programına dahil etmeye karar vermiştir. Komisyon aynı zamanda konuyla ilgili olarak Bogdan Aurescu, Yacouba Cisse, Patricia Galvão Teles, Nilüfer Oral ve Juan Jose Ruda Santolaria’nın dönüşümlü eş başkanlığında çalışacak olan açık uçlu bir Çalışma Grubu kurulmasına karar vermiştir. Komisyon, 15 Temmuz 2019’da yapılan 3480 inci Toplantısında, Çalışma Grubu Eş başkanlarının ortak sözlü raporunu not etmiştir (para.151).

Komisyon, 72 nci Oturumunda (2021), Çalışma Grubunu yeniden oluşturmuş ve bir öncül kaynakçayla beraber sunulan konuyla ilgili ilk çalışma kâğıdını (first issues paper) ele almıştır. 27 Temmuz 2021’de 3550 nci toplantısında Komisyon, Çalışma Grubu eş başkanlarının ortak sözlü raporunu not etmiştir (para.152).

B. Mevcut Oturumda Başlığın Ele Alınması

Mevcut (şimdiki) oturumda Komisyon, iki eş başkan Galvão Teles ve Ruda'nın başkanlıklarında, devlet olma ve deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunmasıyla ilgili konuları tartışmak için uluslararası hukuk bağlamında deniz seviyesinin yükselmesi Çalışma Grubunu yeniden kurmuştur (para.153).

Üzerinde anlaşılan çalışma programı ve yöntemleri uyarınca Çalışma Grubuna, Galvão Teles ve Ruda'nın hazırladığı ve Çalışma Grubunun üyeleriyle istişare halinde nihai hali verilen ve sadece kendi orijinal dilinde Haziran 2022'de çıkarılan ve seçili kaynakçayı ([A/CN.4/752/Add.1](#)) da içeren konuyla ilgili ikinci çalışma kâğıdı ([A/CN.4/752](#)) verilmiştir (para.154).

Çalışma Grubu, 20 ila 31 Mayıs arasında ve 6, 7 ve 21 Temmuz 2022 tarihlerinde dokuz toplantı yapmıştır (para.155).

5 Ağustos 2022'de 3612 nci toplantısında Komisyon, Çalışma Grubunun raporunu, aşağıda da eklendiği şekilde mevcut oturumda ele alarak kabul etmiştir (para.156).

Aynı toplantıda Komisyon, Sekreteryadan, Komisyonun önceki raporundan konuyla ilgili gelecekteki çalışmalarla alakalı olabilecek unsurları belirleyen, özellikle de 75 inci oturumda ele alacağı devlet olma ve deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunmasıyla ilgili konularda olmak üzere, bir not hazırlamasını isteme kararı almıştır (para.157).

1.İkinci çalışma kâğıdının (issues paper) Eş başkanlar tarafından sunulması

(a) Çalışma Grubunun İzlediği Usul

20 Mayıs 2022'de Çalışma Grubunun ilk toplantısında eş başkan (Galvão Teles), oturumun ilk kısmı için planlanan altı toplantının amacının, ikinci çalışma kâğıdıyla ve devlet olma ve deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunmasıyla ilgili iki alt başlıkla ilgili olduğu ölçüde, üyelerinin ele almak istediği her türlü konuyla alakalı görüş alış verişinde bulunmak olduğunu belirtmiştir. Eş başkan aynı zamanda, ikinci çalışma kâğıdının içeriğinden yola çıkarak üyelerini konu özelinde ve etkileşimli bir tartışma yapmaya ve ikinci çalışma kâğıdına ek yapılacak olan ve alt başlıklarla ilgili taslak kaynakçaya girdi sunmaya davet etmiştir. Oturumun ilk kısmının sonucu, oturumun ikinci kısmında ele alınacak ve tamamlanacak olan Çalışma Grubunun ara raporu olacak ve

amaç da gelecekteki iş programı hakkında etkileşimli tartışmaları yansıtmak olacaktır. Bunun akabinde, Çalışma Grubunda mutabık kalınacak ve ardından da Komisyonun yıllık raporuna dahil edilmek üzere eş başkanlara sunulacaktır. Çalışma Grubunun hemfikir olduğu bu usul, Komisyon'un 2019'daki raporuna dayanmaktadır (para.158).

Eş-Başkan ayrıca, Çalışma Grubunun gelecekteki çalışma programını ele alan II. Kısımındaki ikinci çalışma kâğıdının Dördüncü Faslında ana hatlarıyla belirtildiği gibi, önümüzdeki beş yılda Çalışma Grubunun her bir alt başlığa - deniz hukuku, devlet olma durumu ve deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunması - tekrar değineceğini ve daha sonra üstlenilen çalışmaların sonuçlarını birleştirerek bir bütün olarak konuyla ilgili kapsamlı bir rapor hazırlamaya çalışacağını hatırlatmıştır (para.159).

(b) İkinci çalışma kâğıdının sunulması

(i) Giriş, genel yorumlar ve çalışma yöntemleri

Genel bir giriş yaparak, Eş-Başkanlar (Galvão Teles ve Ruda Santolaria), Çalışma Grubunun tartışmasına bir temel teşkil etmesinin amaçlandığının ve üyeler tarafından hazırlanan katkı belgeleriyle tamamlanabileceğinin altını çizerek, ikinci çalışma kâğıdının ön hazırlık niteliği taşıdığını vurgulamıştır (para.160).

Çalışma kâğıdının amacının ve yapısının ana hatlarını içermesine ek olarak (bölüm I), giriş kısmı, konunun Komisyonun çalışma programına dâhil edilmesini ve şimdiye kadar ne ölçüde ele alındığını ele almıştır (bölüm II). Ayrıca, 2018'den bu yana Altıncı Komitedeki tartışmalar sırasında üye devletlerin konuya desteklerine veya ilgilerine dair ifadelerinin bir özeti ve Eş-Başkanlar tarafından üstlenilen destekleyici girişimlerin bir özeti yer almıştır (bölüm III). Giriş kısmının IV. Bölümü, Hükümetlerarası İklim Değişikliği Panelinin iki yeni raporunun ikinci çalışma kâğıdının sunulmasından bu yana yayınlanmış olduğu gerçeğini hesaba katmak ve iklim değişikliğine ilişkin etkiler, uyum ve kırılganlık konulu panel raporunda ortaya konan temel bulguları paylaşmak amacıyla, alt başlıklarla ilgili deniz seviyesinin yükselmesine ilişkin bilimsel bulgular ve beklentiler hakkında bir güncellemeyi içermiştir. Giriş kısmının V. Bölümü, Uluslararası Hukuk Derneği'nin³¹ çalışmalarının ilgili sonuçlarının

³¹ Uluslararası Hukuk Derneği, 1873 yılında kurulmuştur. Derneğin amaçları arasında uluslararası hukukun açıklığa kavuşturulması ve geliştirilmesi ile uluslararası hukuka saygının ilerletilmesi başlıkları göze çarpmaktadır. Dernek, BM nezdinde istişarî statüye

bir özetini içermiştir. Bu bağlamda, Eş-Başkanlar, Derneğin o zamandan beri Uluslararası Hukuk ve Deniz Seviyesinin Yükselmesi Komitesi'nin görev süresini 2024'e kadar uzatmaya karar verdiğini kaydetmiştir (para.161).

Birinci Faslın ("Genel" başlıklı) amacı, 2018 yılında hazırlanan programda belirtilen sınırlar dikkate alınarak konunun kapsamını ve akıbetini hatırlatmaktır. Birinci Faslın birinci bölümünde, devlet olma durumu, deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunması ve nihai sonuçla ilgili oldukları ölçüde, Komisyon tarafından dikkate alınacak konuların bir incelemesi yer almıştır. Bölüm II'de metodolojik ve organizasyonel konuların 2018 programında ele alındığı hatırlatılmış, Bölüm X'da Komisyon'un 2019 yılındaki raporu ele alınmış ve Bölüm IX'da da Komisyon'un 2021 yılındaki raporu ele alınmıştır. Bu bağlamda, Eş-Başkanlar, devlet uygulamalarının Komisyonun çalışmaları için gerekli olduğunu vurgulamış ve konuyla ilgili uygulamalarını ve deneyimlerini paylaşmak için devletleri, uluslararası örgütleri ve diğer ilgili kurumları Çalışma Grubu ve Komisyon ile ilişki kurmaya devam etmeleri için teşvik etmiştir (para.162).

(ii) *Devlet olma ve ilgili gözlemler ile yol gösterici sorular*

İkinci çalışma kâğıdının "Devlet Olma Durumu Üzerine Düşünceler" başlıklı İkinci Faslı, Çalışma Grubunun ikinci toplantısında Çalışma Grubu Eş-Başkanı (Ruda Santolaria) tarafından takdim edilmiştir (para.163).

Eş-Başkan, deniz seviyesinin yükselmesinin yeknesak (uniform) olmayan ve tüm devletler için ciddi tehditler oluşturan küresel bir olgu olduğunu hatırlatmıştır. Düşük rakımlı ve gelişmekte olan küçük ada devletleri için tehdit, doğası gereği varoluşsaldır ve gelişmekte olan küçük ada devletleri söz konusu olduğunda, bu onların varlığını sürdürmesiyle ilgilidir. Eş-Başkan, aynı devlet içinde nüfusun bir adadan diğerine tahliye edildiği vakalar varken, bir devletin topraklarının tamamen sular altında kaldığına veya yaşanamaz hale geldiğine dair hiçbir kayıt olmadığını belirtmiştir. Olguların ilerleyici karakteri ışığında, böyle bir durum, yine de, uzak bir teorik endişe olarak değerlendirilemez. Eş-Başkan

sahiptir. Dernek bünyesinde 2012 yılında "Uluslararası Hukuk ve Deniz Seviyesinin Yükselmesi Komitesi" kurulmuştur. Komitenin birinci aşama görevi 2014-2018 yılları arasında, ikinci aşama görevi ise 2019-2022 yılları arasında tamamlanmıştır. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. FREESTONE/ÇİÇEK, s.25-26.

ayrıca, devlet olma durumu konusundaki ilk düşüncelerin, oldukça dikkat gerektiren bu hassas konularda önyargıda bulunmayı veya sonuçlar formüle etmeyi amaçlamadığını hatırlatmıştır. Bu çalışma kâğıdı, hem *lex lata* (*mer'i hukuk*) hem de *lex ferenda* (*gelecekteki hukuk*) perspektifinden analiz edilecek ilgili uluslararası hukuk konularının bir listesini oluşturmak için belirli geçmiş veya mevcut deneyimleri veya durumları keşfetmeyi amaçlamıştır (para.164).

Bir devletin oluşturulmasına ilişkin kritere odaklanmış olan çalışma kâğıdının İkinci Fasıll II. Bölümüyle alakalı olarak Eşbaşkan, genel olarak kabul görmüş bir "devlet" nosyonu olmadığını hatırlattı. Ancak, uluslararası hukukta bir "kişi" veya konu olarak addedilmesi için bir devletin, 1933 tarihli Devletlerin Hak ve Görevlerine İlişkin Sözleşme'nin 1 inci maddesine uygun olarak dört kriteri karşılaması gerektiğini not etti, bunlar: (a) yerleşik nüfus, (b) tanımlanmış sınır; (c) hükümet; ve (d) diğer devletlerle ilişki kurabilme yeterliliği. Eşbaşkan, bu ikinci hususun uluslararası hukuktaki diğer konulara da uygulanmış olduğunu vurguladı. II. Bölümde kriter genel olarak gözden geçirilmiştir. Daha fazla atıfta bulunmak adına, II. Bölüm ayrıca diğer tasvir edici metinlerdeki hükümlerde yer aldığı üzere, bir devletin karakteristik özelliklerini tetkik etmiştir: Yeni Devletlerin ve Yeni Hükümetlerin Tanınmasına İlişkin 1936 tarihli Uluslararası Hukuk Enstitüsü (International Institut de Droit) Kararı; Devletlerin Hak ve Görevlerine ilişkin 1949 tarihli Taslak Bildirge; Özel Raportör tarafından önerilen Andlaşmalar Hukukuna İlişkin 1956 tarihli Taslak Maddeler ve bir devletin karakteristik özelliklerinin tanımının Devletlerin Hak ve Görevlerine ilişkin Sözleşme'de belirtilen şartlarla tutarlı olduğu 1991 tarihli Eski Yugoslavya Uluslararası Konferansı Tahkim Kurulunun görüşleri (para.165).

III. Bölüm, devletler tarafından alınan önlemlere ilişkin bazı temsili örnekler ve Vatikan ve Malta'nın Egemen Düzeni'nden başlamak üzere uluslararası hukukun diğer konularını içermektedir. Bu bağlamda, bir noktada tarihte sınırlarından yoksun kalmış olsalar da, bu oluşumların kendi tüzel kişiliklerini sürdürmüş oldukları ve bilhassa elçilik hakkı ve andlaşma yapma yetkisi (A ve B kısımları) olmak üzere uluslararası hukuk kapsamında bazı haklarını kullanmaya devam etmiş oldukları not edilmelidir. III. Bölüm (C kısmı) yabancı askeri işgal veya diğer koşullar sebebiyle sürgüne zorlanmış Hükümetler örneğini de göz önünde bulundurmıştır. Bu bağlamda, sınırlarının tamamı veya büyük bir kısmı üzerindeki kontrollerini yitirmiş olsalar da, etkilenmiş devletler bu şekilde

statülerini sürdürdü ve temsil organları da kendilerine ev sahipliği yapan üçüncü devletlerin yetkisindeki topraklara taşındı. Bu durumun devlet olmanın devamlılık karinesine delil olduğu varsayılmıştır. Benzer bir anlayışla, Eş Başkan, Devletlerin Hak ve Görevlerine İlişkin Sözleşme de dâhil olmak üzere III. Bölüm D kısmında atıfta bulunulan bazı uluslararası belgelerden yararlanarak, bir devletin uluslararası hukuka göre bu şekilde bir kez oluşturulduğunda, bir devlet olarak kalmak için tedbir alma konusunda devredilemez bir hakka sahip olacağını not etmiştir (para.166).

Deniz seviyesinin yükselmesi olgusu ve bu bağlamda alınan önlemlere ilişkin hususları irdeleyen IV. Bölüm bakımından, devlet olma meselesiyle alakalı olarak değerlendirilmesi gereken görüşler aşağıda sıralanmıştır:

(a) Devletin kara alanının tamamen denizle kaplanması ve yaşanılmaz bir hale gelme olasılığı ve nüfus için yeteri oranda içme suyunun bulunmaması;

(b) uyrukluk, diplomatik koruma ve mülteci statüsüyle alakalı soruları ortaya çıkarmış olan, insanların diğer devletlerin topraklarına aşamalı bir şekilde kaydırılması;

(c) bir başka devletin topraklarına yerleşmiş, deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenmiş bir devlet hükümetinin yasal statüsü;

(d) deniz bölgeleri bakımından deniz seviyesinin yükselmesi olgusundan etkilenmiş devletlerin haklarının korunması;

(e) etkilenmiş devletlerin nüfuslarının kendi kaderini tayin hakkı (para.167).

Eşbaşkan, bir yandan sahili sağlamlaştırma ve yapay adaların inşa edilmesi gibi deniz seviyesinin yükselmesinin etkilerini hafifletmeyi amaçlamış tedbirlerin, öte yandan ise devlet topraklarının tamamını su basması halinde devlet olmakla alakalı gelecek için muhtemel alternatiflerin incelenme ihtiyacına vurgu yaptı. Sahilin sağlamlaştırılmasıyla alakalı olarak, en çok etkilenen devletler yararına işbirliği de dâhil olmak üzere koruma tedbirlerinin yüksek maliyeti ve bunların çevresel etkisini değerlendirme ihtiyacına dikkat çekildi. Yapay adaların inşa edilmesiyle bağlantılı olarak, küçük ada oluşturan devletlerin görüşlerini acilen dikkate almaya ihtiyaç vardır, bu husus da ayrıca vurgulandı (para.168).

Yukarıda belirtilen arka plana karşı olarak, V. Bölüm ne neticelendirici ne de sınırlayıcı olan birtakım ön alternatifler sunmuştur. Önerilen

alternatiflerin ilki devlet olmanın devamlılık karinesini kabul idi. Bu öneri, Uluslararası Hukuk Derneğinin ön yaklaşımı ve bazı devletlerin, Devletlerin Hak ve Görevlerine ilişkin Sözleşme'nin bir devletin varlığının sürdürülmesinden ziyade yalnızca doğuşunun tespitine uygulanıyor olduğuna ilişkin görüşleriyle aynı doğrultuydu. Aynı zamanda, toprağın yokluğunda devlet olmayı sürdürmenin nüfusun devletsizleşmesi veya deniz yetki alanları üzerindeki hakların icra edilmesindeki zorluklar gibi pratikteki bazı sorunlara sebebiyet vereceği not edilmiştir. Keşfedilebilecek başka bir olası alternatif ise, Eşbaşkanın çeşitli yöntemleri ana hatlarıyla belirttiği üzere Vatikan ve Malta Egemenlik Düzeni örneklerine benzer şekilde, bir tür uluslararası tüzel kişiliği toprak olmaksızın sürdürmekti: (a) egemenliğin devriyle veya devri olmaksızın diğer devletlerde toprak parçalarının veya bölümlerinin devri veya tahsisi; (b) diğer devlet(ler) ile ortaklık; (c) konfederasyonların veya federasyonların kurulması; (d) katılım olasılığı da dâhil olmak üzere başka bir devletle birleşme ve (e) belirli deneyimleri açıklayıcı olabilen veya alternatiflerin formülasyonu veya bu tür planların tasarımı için fikir sağlayabilen birden fazla yöntem unsurlarını birleştiren olası hibrit planlar (para.169).

Çalışma Grubunun üçüncü toplantısında Eşbaşkan, belgenin 423 üncü paragrafında yer alan, devlet olmakla ilgili yol gösterici soruları gösterdi. Bu soruların Çalışma Grubu içerisinde ileride yapılacak müzakarelere temel teşkil etmek üzere hazırlandığını vurguladı (para.170).

(iii) Deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunması, ilişkili görüşler ve yol gösterici sorular

Çalışma Grubunun dördüncü toplantısında, Eş Başkan (Galvão Teles) ikinci çalışma kâğıdının Üçüncü ve Dördüncü Bölümlerine dayanan ve "Deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunması" alt başlığına ilişkin hazırlık görüşlerinin bazılarını hatırlatmıştır (para.171).

Eş Başkan deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunmasına uygulanabilecek yürürlükteki uluslararası hukuki çerçevenin parçalara ayrılmış ve genel nitelikte olduğuna dikkat çekmiş ve bu hukuki çerçevenin, etkilenen kişilerin özel ihtiyaçlarının ele alınması amacıyla geliştirileceğini dile getirmiştir. Özellikle yürürlükteki çerçeve, deniz seviyesinin yükselmesinin uzun süreli ya da kalıcı etkilerinin özelliklerini yansıtmayacak veya etkilenen kişilerin deniz seviyesinin yükselmesinin etkileriyle başa çıkmak ya da bu etkilerden kaçınmak için olduğu yerde kalabileceğini, kendi topraklarından uzaklaştırılabileceğini ya da başka bir devlete göç edebileceğini dikkate alacak şekilde tamamlanabilir. Bu

bağlamda, Komisyonun daha önceki çalışması, yani 2016 tarihli “Felaket Halinde Kişilerin Korunmasına İlişkin Taslak Maddeler” bu uygulamanın bir temeli olarak değerlendirilmiştir (para.172).

Eş Başkan, aynı zamanda küresel düzeyde ilgili devlet uygulaması dağınık kalmışken (remained sparse), deniz seviyesinin yükselmesinden hâlihazırda etkilenen devletler arasındaki uygulamanın daha gelişmiş olduğuna dikkat çekmiştir. Eş Başkan, belirlenen uygulamaların bazılarının sadece deniz seviyesinin yükselmesine has olmadığını, aynı zamanda felaketler ve iklim değişikliği olgularıyla da genel olarak ilgili olduğunu gözlemlemiştir. Bununla birlikte, uygulamada Çalışma Grubunun konuyu incelemesinde faydalı olabileceği kanıtlanan bazı ilkeler de ortaya çıkmıştır. Ayrıca, ilgili yetkileri bulunan uluslararası örgüt ve kuruluşların iklim nedenli yerinden edilme halinde ortaya çıkacak insan hakları ve insan hareketliği meselelerini ele alma konusunda devletlerin daha hazırlıklı olabilmelerini sağlayacak pratik araçları teşvik etmek amacıyla daha proaktif bir yaklaşım benimsedikleri gözlemlenmiştir. Eş Başkanların, uzman toplantıları aracılığıyla olanlar dahil devletler, uluslararası örgüt ve diğer paydaşlar ile bilgi paylaşımını kolaylaştırmaya yönelik çabaları da vurgulanmıştır (para.173).

Eş Başkan, Ülke İçinde Yerinden Olmaya İlişkin Rehber İlkeler, Afrika'da Ülke İçinde Yerinden Edilmiş Kişilerin Korunması ve Yardıma İlişkin Afrika Birliği Sözleşmesi (Kampala Sözleşmesi),³² Mülteciler ve Göçmenler İçin New York Bildirgesi, Güvenli, Sistemli ve Düzenli Göç için Küresel Mutabakat Sözleşmesi, 2015-2030 Sendai Afet Riskini Azaltma Çerçevesi, Nansen Girişiminin Afetler ve İklim Değişimi Bağlamında Sınır Ötesi Yerinden Edilmiş Kişilerin Korunmasına İlişkin Gündemi ve Uluslararası Hukuk Derneğinin Deniz Seviyesinin Yükselmesi Bağlamında Yerinden Edilen Kişilerin Korunmasına İlişkin Sydney Mutabakat Bildirgesi dahil olmak üzere ikinci çalışma kâğıdının Üçüncü Bölümünde incelenen birçok uluslararası belgeyi hatırlatmıştır. Hem iklim değişikliği hem de deniz seviyesinin yükselmesi bağlamında *geri gönderme* ilkesinin uygulanabilirliği ile ilgili olarak İnsan Hakları Komitesi tarafından *Teitiota v. Yeni Zelanda* davasında³³ kabul edilen son Görüşlerin önemine dikkat çekilmiştir. Eş Başkan ayrıca, bu davada İnsan Hakları

³² African Union Convention for the Protection and Assistance of Internally Displaced Persons.

³³ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. **TEKİN**, Esra, “Uluslararası Hukuk Bağlamında İklim Mültecilerinin Korunması Sorunu”, TBB Dergisi, 2020 (147), (ss.313-332), s.321.

Komitesi'ne göre, iklim değişikliğinin etkilerinin, yani deniz seviyesinin yükselmesinin, kişilerin Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmenin 6 ncı maddesi (yaşam hakkı) veya 7 nci maddesi (işkence ve zalimane, insanlık dışı veya aşağılayıcı muamele veya ceza yasağı) uyarınca sahip olduğu hakların kabul eden devletlerde ihlâline neden olabileceğine de, böylece gönderen devletlerin geri göndermeme yükümlülüklerini harekete geçirebileceğine dikkat çekmiştir (para.174).

İkinci çalışma kâğıdının Dördüncü Bölümüne geçen Eş Başkan, deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunmasıyla ilgili yol gösterici soruların (guiding questions) bir listesinin bulunduğu 435 inci paragrafta atıfta bulunmuştur. Bu sorular üç alt gruba ayrılmıştır ve şu şekildedir: (a) deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin insan haklarına uygulanabilecek ilkeler, (b) deniz seviyesinin yükselmesinin sonuçları nedeniyle ya da deniz seviyesinin yükselmeye ilişkin alınacak bir tedbir olarak hassas kişi ve gruplar dahil olmak üzere kişilerin tahliyesi, yeniden yerleştirilmesi, yerinden edilmesi ya da göçlerinin söz konusu olduğu durumlara uygulanabilecek ilkeler ve (c) deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunması bağlamında devletlere yardım etmeye ilişkin uluslararası işbirliği ilkelerinin uygulanabilirliği ile kapsamı. Eş Başkan, yol gösterici soruların bu konuya ilişkin Çalışma Grubunun gelecekteki çalışmalarının yapısını oluşturmak amacıyla hazırladığını, burada bahsi geçen meselelerin herhangi birine, devlet uygulamalarının özelliklerine ve burada bahsi geçen konularla ilgili uluslararası örgütler ile diğer ilgili kuruluşların uygulamalarına ilişkin üyelere gelebilecek teklif ya da katkıların memnuniyetle karşılanacağını vurgulamıştır (para.175).

2. Tartışmanın özeti

(a) Genel yorumlar

(i) Genel olarak konu

Konu hakkında genel ifadelerle yorumda bulunan Çalışma Grubu üyeleri, konunun geçerliliğini ve - bekası tehdit altında kalabilecek olanlar dâhil olmak üzere, deniz seviyesinin yükselmesinden doğrudan etkilenen devletler açısından - konunun Komisyon tarafından tartışılmasının hayati önemini yinelemişlerdir. Bazı üyeler ayrıca, deniz seviyesinin yükselmesinin, uluslararası hukukun pek çok dalına etki eden sonuçları bulunduğuna dikkat çekerek, söz konusu sorunlar ve durumun vahameti göz önünde bulundurulduğunda, konunun aciliyet arz ettiğini ifade etmişlerdir. Bundan başka, devlet olma niteliklerini yitirme tehlikesi

altında kalabilecek devletlerin; atmosferdeki kirli gaz salınımlarına en az katkısı olan, ancak deniz seviyesinin yükselmesi dolayısıyla iklim değişikliğinden en çok etkilenen, gelişmekte olan küçük ada devletleri olduğuna dikkat çekilmiştir (para.176).

Bununla birlikte, özellikle etkilenen devletler olarak, gelişmekte olan küçük ada devletlerinin gereksinimlerinin, Komisyon'un, uluslararası teamül hukukunun tespitine ilişkin sonuçlar bildirgesindeki tutumuyla tutarlı bir biçimde dikkatle göz önünde bulundurulması gerekirken, deniz seviyesinin yükselmesinin hukukî sonuçlarının gelişmekte olan küçük ada ve kıyı devletleriyle kalmayıp tüm devletleri etkileyecek olması düşünüldüğünde, Komisyon'un diğer devletlerin görüş ve gereksinimlerini göz ardı etmemesi gerektiği de belirtilmiştir. Konunun insanî ve hukukî yönleri arasında, bu ilkinin ikincisiyle bütünleşmesini temin amacıyla, bir orta yol bulunması gerektiği de ifade edilmiştir. İlâveten, konunun bazı yönlerinin, Komisyon'un temkinle yaklaşması gereken, politika meselesi niteliğinde, güç ve hassas konuları ele aldığı ve Komisyon'un, uluslararası hukuku aşamalı olarak (*progressively*) geliştirme ve kodifiye etme (*codify*) yetkisine uygun olarak, konunun hukukî yönlerine odaklanması gerektiğinin altı çizilmiştir (para.177).

(ii) *İkinci çalışma kâğıdı*

Çalışma Grubu Üyeleri, çok iyi belgelendirilmiş ve yapılandırılmış ikinci bir çalışma kâğıdı hazırlamaları dolayısıyla Eş Başkanlara (Galvão Teles ve Ruda Santolaria) minnettarlıklarını ifade ederek; belgenin, geniş çapta önemli bilgiyi sistemli bir biçimde sunduğuna, yüksek nitelikte olduğuna ve değerlendirilmekte olan iki alt konu üzerinde tartışabilmesi için Çalışma Grubuna mükemmel bir dayanak sağlamakta olduğuna dikkat çekmişlerdir. Bununla birlikte, - devlet olma, vatandaşlık ve diplomatik koruma meselelerindeki yorumlar gibi - belgede yer alan bir kısım gelişmelerin geçerliliğinin belirgin olmadığı da ifade edilmiştir. Ayrıca, çalışma kâğıdının içeriğinin, bir bütün olarak Komisyona değil, Eş Başkanlara ait olduğu da anımsatılmıştır (para.178).

Üyeler ayrıca Eş Başkanların konuya ilişkin kapsamlı çabalarını, gerek devletler, uluslararası örgütler ve ilgili diğer kuruluşların uygulamalarına ilişkin veriler toplamak, gerekse hükümetlerarası ve akademik alanlarda konuya yönelik daha fazla ilgi ve katkı sağlamak anlamında, memnuniyetle karşılaşmışlardır (para.179).

(iii) *Çalışma Grubunun çalışmasının kapsamı ve çalışma yöntemleri*

Çalışma Grubunun çalışmasının kapsamıyla ilgili olarak, konunun gerek içerik gerekse zaman bakımından kapsamına ilişkin olarak farklı görüşler de dile getirilmiştir; Çalışma Grubunun bazı üyeleri söz konusu kapsamın gereğinden fazla iddialı olduğunu ve daraltılması gerektiğini düşünürken, konuya getirilen kısıtlamalar diğerleri tarafından, mevcut uluslararası hukukun karşılaşılan güçlükleri ele almada yeterli olup olmayacağı ya da muhtemel boşlukları doldurmak için yeni kurallar veya ilkelerin gerekli olup olmadığı konusunda Çalışma Grubunun sonuçlara ulaşmasına engel olduğunu değerlendirmişlerdir (para.180).

Bir yandan Komisyon'un işleyişteki rolünü saptayıp, politika konularını uluslararası hukuk konularından ayırırken, diğer yandan konunun hukukî boyutuna odaklanması ve varsayım dayalı senaryolardan kaçınılması gereği de vurgulanmıştır. Bu ilk hususa ilişkin olarak, Komisyon'un konuyla ilgili rolünün, deniz seviyesinin yükseldiği durumlardan doğan önemli hukukî sorunların gözden geçirilmesi veya ana hatlarıyla ortaya konulmasıyla sınırlandırılması gerektiği öne sürülmüştür. Ayrıca bunun tersine, Komisyon'un politika ile ilgili meseleleri inceleyebileceği ve mevcut hukuku geliştirme veya en azından, bağlayıcı olmayan politika önerilerinde bulunma imkânı sağlayabileceği de belirtilmiştir (para.181).

Komisyonun 72 nci oturumunda değerlendirmiş olduğu, deniz hukukuyla ilgili meselelere ilişkin alt konu ile şimdiki oturumunda incelenmekte olan alt konular arasındaki bağlantının tespit edilmesi gerektiğinin de altı çizilmiştir. Bu hususta, başta "kara denize hükmeder" ilkesi³⁴ ve denizlerin serbestisi ilkesi olmak üzere, deniz seviyesindeki yükselişin etkisi ile deniz hukuku arasındaki karşılıklı ilişki vurgulanmıştır (para.182).

Çalışma yöntemlerine ilişkin olarak ise Çalışma Grubunun ürününün bu grubun üyelerinin katkılarını ne şekilde yansıttığını açıklamanın faydalı olacağı kaydedilmiştir. Aynı zamanda, önümüzdeki beş yıllık dönem içerisinde, atanacak bir özel raportör veya raportörler ve genel katılımlı formatta düzenlenen halka açık tartışmalar yoluyla Komisyonun konuyu geleneksel bir konuya dönüştürmeyi düşünebileceği de tavsiye edilmiştir (para.183).

(iv) Bilimsel bulgular

Bilimsel bulgulara ilişkin olarak, risklerin bir bütün olarak değerlendirilmesini yapabilecek bir durumda olması için Komisyonun, temel

³⁴ Bu konuda daha geniş bilgi ve söz konusu ilkeye ilişkin farklı bir değerlendirme için bkz. EVANS, Malcolm D, International Law, 4th Edition, 2014, s.684.

aldığı bilimsel bulguları değerlendirmesinin gerekebileceği tavsiye edilmiştir. Öte yandan, üyeler, Çalışma Grubunun faaliyetlerinin deniz seviyesindeki yükselmenin bilim tarafından hâlihazırda kanıtlanmış bir gerçek olduğu, bir takım devletleri ciddi düzeyde etkilediği ve küresel bir olgu olduğuna yönelik ortak bir noktayı temel aldığını hatırlatmışlardır. Mevcut bilimsel verilerin eksiksiz bir özetinin ikinci çalışma kâğıdının 45 ila 51 inci paragraflarında bulunduğu ve birinci ve ikinci çalışma kâğıtlarında da gerçekleştiği üzere, Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli gibi yüksek itibar gösterilen uzman gruplarını dayanak almanın makul olduğu kaydedilmiştir (para.184).

Gelecekte bilim insanları ile yeni toplantılara ihtiyaç duyulup duyulmadığına ilişkin olarak ise farklı görüşler ifade edilmiştir. Bununla birlikte, Çalışma Grubunun üyeleri, hukuki meselelere yönelik olarak yürüttükleri çalışmalarla yüksek ilgililik gösteren hususlar konusunda bilgi ve eğitim sağlanması için odak noktalı toplantıların organize edilmesine yönelik Eş Başkanların teklifini memnuniyetle karşılamıştır (para.185).

(v) *Devlet uygulaması*

Çalışma Grubunun üyeleri, konuya ilişkin devlet uygulamalarının Çalışma Grubunun faaliyetleri açısından önemli olduğunu ve mevcut (*available*) devlet uygulamalarının sınırlı olmasından dolayı gruba verilen haritalandırma görevinin sınırlı kaldığını yinelemiştir. Aynı zamanda, bu zamana dek, tamamen sular altında kalma veya üzerinde yaşanamaz hale gelme sürecinde bulunan herhangi bir devlet olmadığı da vurgulanmıştır (para.186).

Büyüklik ve temsil açısından, özellikle Pasifik'teki küçük ada devletlerindeki bölgesel uygulamaların istikrarlı bir biçimde şekillendiği ancak Latin Amerika ve Karayipler ile Asya ve Afrika ülkelerinden yeterli yorum alınamadığı ve Komisyonun hükümetlere erişim sağlamaya yönelik girişimlerde bulunmasına ve Çalışma Grubunun üyelerinin bölgesel uygulamalara yönelik katkı belgelerini hazırlamasına ihtiyaç duyulduğu kaydedilmiştir (para.187).

Deniz seviyesinin yükselmesi gibi aşırı karmaşık varoluşsal ve kaçınılmaz bir olgu söz konusu olduğunda, tamamen su altında kalan bir devlet henüz bulunmadığından dolayı sınırlı devlet uygulamasının mevcut olduğu hallerde, Komisyonun, uluslararası hukukun devamlı olarak geliştirilmesine yönelik göreviyle uyumlu olacak şekilde, analoji ve yorumlama normları vasıtasıyla mantık yürütmeye başvurabileceği önerisi yapılmıştır. Bu bağlamda, yeni güçlükler ile başa çıkabilmek için uygun

olan hallerde, uluslararası hukuk uygulamalarının, uluslararası hukuk ilkelerinin ve hukuki normların olaylar ışığında daimi olarak yorumlanmasını içerdiği, hatırlatılmıştır. Eş Başkanların en uygun seçenekleri belirlemede yaptığı gibi, Komisyonun uluslararası hukukun temellerini dikkate alması ve muhtemel seçenekler ve alternatifler hakkında diyalog ortamı oluşturması ihtiyacının da altı çizilmiştir (para.188).

(vi) Hukuki kaynaklar

Hukuki kaynaklara ilişkin olarak, Komisyonun andlaşmaları, teamül hukuku ve hakkaniyet ilkesi, iyi niyet ilkesi ve uluslararası işbirliği ilkesi gibi ilkeler dâhil olmak üzere konuya ilişkin uygulanabilir hukuk ilkelerini dikkate alması gerektiği yinelenmiştir. BM Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin oynadığı merkezi rol ve bu Sözleşmenin bütünlüğünü koruma gerekliliğinin de altı çizilmiştir (para.189).

Çalışma Grubunun bazı üyelerince, uluslararası işbirliği ilkesinin ele alınan her iki alt konu ile de eşit düzeyde ilgili olduğu ifade edilmiştir. Aynı zamanda, Eş Başkanlar tarafından ikinci çalışma kâğıdında ifade edildiği üzere, bu ilkenin devletlerin kendilerini korumalarında da önemli bir rol oynayabileceği de belirtilmiştir. Sahil bariyerleri veya muhafaza ve siperlerinin kurulması veya güçlendirilmesi gibi koruma tedbirlerinin yüksek maliyetli olduğu dikkate alındığında, bu kapsamda, teknoloji aktarımı ve en iyi uygulamaların paylaşımı şeklindeki uluslararası işbirliğinin önemi vurgulanmıştır. Başkaca dayanıklı ve çevre anlamında sürdürülebilir olan yöntemlerin bulunabilmesi için deniz seviyesinin yükselmesi olgusundan etkilenen insanları yerleştirmek üzere oluşturulan yapay adalara ilişkin olarak, bu girişimlerin maliyeti ve olası çevresel etkileri dikkate alındığında, uluslararası işbirliği ilkesi, eşit düzeyde önemli olarak kabul edilmiştir. Böylesi bir uluslararası işbirliğini sağlamak için pratik yöntemler ve araçların tespit edilmesi ihtiyacı vurgulanmıştır (para.190).

Ayrıca, devlet olma ve deniz seviyesinin yükselmesi üzerindeki her yansımanın, ortak ve fakat farklılaştırılmış sorumluluklar ilkesini kapsamı ve böylesine ciddi bir küresel çevre sorununu ele alma maliyetinin farklı devletlerarasında tarihsel sorumluluklarına ve yeteneklerine göre dağıtılması gerektiği gözlemlenmiştir. Bu amaçla, Çalışma Grubu, diğerlerine ek olarak, Ozon Tabakasının Korunmasına Dair Viyana Sözleşmesi'nin 2 nci maddesi ve Çevre ve Kalkınma Üzerine Rio Deklarasyonu'nun 7 nci İlkesi, BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'nin 3 üncü maddesi ve Kyoto Protokolü, Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi'nin 20 nci

maddesi ve Paris Andlaşması dâhil olmak üzere, iklimle ilgili küresel sorunlara yönelik hazırlanan mevcut yasal çerçeve üzerinden yola çıkabilir (para.191).

Kara denize hükmeder ilkesinin devlet olmayla ilgisine ilişkin olarak, destek ve şüphe içeren farklı görüşler de dile getirilmiştir (para.192).

(b) Devlet olmaya ve buna bağlı gözlemlere ilişkin yorumlar ile yol gösterici sorular

(i) Devletlerin Hak ve Görevlerine İlişkin Sözleşmede Yer Alan Kriterler

Devlet olma üzerine yapılan fikir alışverişlerinde, bunun dikkatle ele alınması gereken karmaşık bir konu olduğu belirtilmiş ve ikinci çalışma kâğıdında ne genel kabul görmüş bir devlet tanımının ne de devletin ortadan kalkması için açıkça tanımlanmış kriterlerin mevcut olmadığı vurgulanmıştır. Komisyonun, 1949 tarihli Devletlerin Hak ve Görevlerine İlişkin Bildirge Taslağı üzerindeki çalışmaları bağlamında devlet olmayı tanımlamada zorluklar yaşadığı kaydedilmiştir. Buna bağlı olarak, “devlet” teriminin birçok anlamı olduğu, belirli bir andlaşma bağlamında yorumlanması gerektiği ve bu konuda ihtilafli uluslararası içtihatların olduğu görülmüştür. Ayrıca, devlet olma hususunun, yalnızca toprakları tamamen ortadan kaybolabilecek yahut insan yerleşimini ya da ekonomik yaşamı sürdürmeye elverişli olmayan devletlerle ilgili olduğu kaydedilmiş ve deniz seviyesinin yükselmesi etkisinin oldukça az sayıda devletle sınırlı olabileceği öne sürülmüştür (para.193).

Devletlerin Hak ve Görevlerine İlişkin Sözleşme’nin 1 inci maddesinde bir devletin varlığı için sahip olması gerektiği belirtilen ve sürekli nüfus, belirlenmiş bir toprak parçası, hükümet ve diğer devletler ile uluslararası hukukun diğer özneleriyle ilişkiler kurabilme yeterliliği olarak sıralanan dört kriterin ilgi düzeyine dair farklı görüşler dile getirilmiştir (para.194).

Bu bağlamda, birçok istisna, olasılık ve değişen tanımlarla birlikte her kriterin birden çok yönü olduğu kaydedilmiştir. Bu kriterler, devlet olma ve deniz seviyesinin yükselmesi tartışmaları için yararlı bir dayanak veya başlangıç noktası olarak görülürken, bir toprağın çevresel nedenlere bağlı olarak ortadan kalkmasının yalnızca bir kurgudan ibaret olduğunun düşünüldüğü zamana ait farklı bir tarihsel bağlamın ürünü olduklarına dikkat çekilmiştir. Dolayısıyla, bunlar, etkilenen devletler için kalan devlet olma seçeneklerini gereksizce sınırlayabilmektedirler. Kriterlerin belirsiz gereksinimlerden ibaret olmadığı ve bir devletin, bunlardan birini

karşılımadığında, özellikle toprak veya nüfus kaybı yoluyla yaşanabilir olmaktan çıkması yüzünden kendiliğinden ortadan kalkamayacağı da gözlemlenmiştir (para.195).

Ülke kriterine ilişkin olarak, devletin kurulabilmesi için ülkenin bir ön koşul olduğu ve mevcudiyetinin devlet olmak adına köklü bir unsur teşkil ettiği teyit edilmiştir. Buna karşılık, egemenliğin yalnızca kara topraklarını değil, devletin kontrolü altındaki tüm bölgeyi ifade ettiği kaydedilmiştir. Bu nedenle, deniz seviyesinin yükselmesi nedeniyle tamamen sular altında kalan bir bölge, hiç var olmamış şeklinde değerlendirilmemelidir (para.196).

Ayrıca, dördüncü kriter olan diğer devletlerle ilişkiler kurabilme yeterliliğinin, birtakım hukuki geleneklerde devlet olmanın bir sonucu olarak görüldüğünün altı çizilmiş ve buradan aslında devleti oluşturan üç asıl kurucu unsurun, ülke, nüfus ve etkin hükümet olduğu sonucuna varılmıştır (para.197).

Ayrıca, devletlerin uygulamalarında, Devletlerin Hak ve Görevlerine İlişkin Sözleşmedeki kriterlere eklenmiş modern kriterler geliştirdikleri buna göre, Komisyonun bu bakımdan vardığı sonuçlarda dikkatli olması gerektiği kaydedilmiştir. Devletlerin Hak ve Görevlerine İlişkin Sözleşmedeki kriterlerin yorumlanmasına dair devlet uygulamaları konusunda bir çalışma, belirli bazı devlet olma vakalarındaki önemleri göz önüne alındığında, BM Güvenlik Konseyi kararlarının göz önüne alınması da dahil olmak üzere, faydalı olabilir. Ayrıca, devlet uygulamalarına göre, Devletlerin Hak ve Görevlerine İlişkin Sözleşmenin kriterlerinden herhangi birinin karşılanmamasının mutlaka devletin sona ermesiyle sonuçlanmadığına da işaret edilmiştir (para.198).

(ii) Devlet olma ve kendi kaderini tayin etme

Tartışma sırasında, deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen devletlere hangi devlet olma seçeneklerinin sunulabileceğini anlamak amacıyla, etkilenen nüfusun menfaat (interests) ve ihtiyaçlarının değerlendirilmesi gereken temel bir husus olduğu öne sürülmüştür. Bu bağlamda, kendi kaderini tayin etme hakkının kullanılması maksadıyla etkilenen bir nüfusun halk olarak korunması, Komisyonun bu konudaki çalışmalarının ana sütunlarından biri olmalıdır. Aynı zamanda, Komisyonun kendi kaderini tayin etme hakkının özel tarihi ve hukuki bağlamlarını göz önünde bulundurması ve bu ilkeyi deniz seviyesinin yükselmesiyle ilgili olarak uygularken dikkatli olması gerektiği belirtilmiştir (para.199).

(iii) Devlet olma ve devamlılık karinesi

İkinci çalışma kâğıdında özetlendiği üzere, batık veya yaşanamaz durumdaki devletlerin devamlılığı karinesi ve uluslararası tüzel kişiliklerinin korunması hakkındaki yorumlara dönüldüğünde, Çalışma Grubu üyeleri tarafından çeşitli görüşler ifade edilmiştir (para.200).

Devletin devamlılığı karinesinin, deniz seviyesinin yükselmesinin sonuçlarıyla mücadele etmek için uygun bir çözüm olduğu belirtilmiş ve özellikle uluslararası teamül hukukunda devletin sona ermesi için açık bir kriter bulunmadığından bu geleneksel karinenin Çalışma Grubu tarafından bir çıkış noktası olarak alınması konusunda destek verilmiştir. Bu bağlamda, böyle bir yaklaşımın, Uluslararası Hukuk Derneği'nin 2018 Sydney Konferansı'nda vardığı ilk sonuçlarla da uyumlu olacağı ifade edilmiştir. Ayrıca, korunma hakkının devlet olmanın doğasında bulunan bir hak olduğu öne sürülmüştür (para.201).

Sunulan bir başka görüşe göre, devletin devamlılığı karinesi ilk olarak devletlerin değerlendirmesine tabiydi ve bunlardan bazıları söz konusu seçeneği destekleyerek deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen devletlerin ortadan kalkmasına karşı çıkmıştır. Ayrıca, rolünün özel çözümler sunmak için adımlar atmaktan ziyade deniz seviyesinin yükselmesinden doğan ilgili yasal sorunların çerçevesini çizmekle sınırlı olması gerektiği düşünüldüğünde, bunun Komisyonun özel bir çıkarım yapabileceği bir konu olmadığı ileri sürülmüştür (para.202).

Bu bağlamda, ikinci çalışma kâğıdınının 64 üncü paragrafında da belirtildiği üzere, Komisyonun, 2018 programına uygun olarak, diğerlerinin yanı sıra, "ada devletlerin topraklarının tamamen denizle kaplandığı veya yaşanamaz hale geldiği durumlarda devlet olma durumunun devam etmesi veya kaybedilmesinin olası yasal etkilerine dair bir analiz" yapması gerektiği hatırlatılmıştır. Dolayısıyla, Komisyonun: (a) çalışma kâğıdında kısmen ele alınmış olan fiilen vatansız kişiler için diplomatik koruma gibi toprakların var olmaması durumunda devletin devamlılığından doğan yasal sorunlar ve (b) bugüne kadar ele alınmamış olan devletin sona ermesi, diğer bir deyişle devletin ortadan kalkması durumundan doğan yasal sorunları göz önünde bulundurması önerilmiştir (para.203).

Ayrıca, devletin devamlılığı ilkesinin geçici olduğu ve örneğin ikinci çalışma kâğıdınının 192 ve 193. paragraflarında bahsedilen askeri işgal veya ülke içi şiddet olayları gibi normal olmayan durumlarda devletin korunmasını amaçladığı belirtilmiştir. Toprakların sular altında kalması

veya tamamen ortadan kalkmasının topraklardaki bir değişlikle karşılaştırılamayacağı ve devamlılık karinesinin yalnızca bir toprak parçasının ve nüfusun var olduğu durumlarda geçerli olabileceği ileri sürülmüştür. Bu bağlamda, ülkenin bir devletin vazgeçilmez unsuru olduğu hatırlatılırken aynı zamanda devletin devamlılığı karinesinin toprak ve nüfusa dayalı olmaktan ziyade devletin tüzel kişiliğine bağlı olduğu vurgulanmıştır (para.204).

Toprağın yokluğunda veya fiziki varlığı sona ermiş bir devletin topraksız olarak bir başka devletin egemenliği altına girdiği durumda devletin devam etmesine ilişkin risklerin de altı çizilmiştir. Böyle bir devletin örneğin deniz alanlarıyla ilgili veya insan hakları, göç ve mülteci hukuku alanındaki uluslararası ve ulusal yükümlülüklerini yerine getirme kapasitesi de sorgulanmıştır. Çalışma Grubunun, alçak kıyı arazilerinde ve tamamen sular altında kalmış bölgelerde, devlet yoluyla veya başka bir şekilde, halkların kültürel ve geleneksel kimliklerini korumak için araç ve yöntemler belirleme ihtiyacı da vurgulanmıştır (para.205).

(iv) Devlet olmanın geleceği için diğer olası alternatifler

Çalışma Grubu ayrıca, yukarıdaki görüş alışverişi bağlamında, çalışma kâğıdının İkinci Faslının V. Bölümünde belirtildiği gibi, uluslararası tüzel kişiliğin toprak olmaksızın sürdürülmesi ve devleti korumak amacıyla yukarıdaki 169 uncu paragrafta listelendiği üzere çeşitli yöntemlerin kullanılması gibi devlet olmanın geleceğine yönelik diğer olası alternatifleri de incelemiştir (para.206).

Çalışma Grubu bunu gerçekleştirirken, 1870 ve 1929 yılları arasındaki Vatikan, Malta Egemen Düzeni ve sürgündeki Hükümetler ile ilgili olanlar da dâhil olmak üzere, Eş Başkan tarafından keşfedilen birçok açıklayıcı örneği ve derinlemesine analizi genel olarak memnuniyetle karşılamıştır. Batık veya yaşanamaz durumdaki devletlerin devletliği kaybını daha detaylı değerlendirmede Çalışma Grubuna yardımcı olabilecekleri öne sürülse de, bunların deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen devletlerin varlığını sürdürmeyi amaçlayan seçeneklerin incelenmesinde yararlı benzeşimler olmaktan ziyade tarihsel açıdan ilgi çekici oldukları kabul edilmiştir. Bu bağlamda, Eş başkan tarafından verilen örnekleri çevreleyen ve söz konusu varlıkların gerçekten bir devlet olarak görülmediği bağlamın, deniz seviyesinin yükselmesi durumunda olduğu gibi, bir bölgenin kullanılamaz hale gelmesi bağlamından temelde farklı olduğu özellikle vurgulanmıştır (para.207).

İkinci çalışma kâğıdında incelenen çeşitli seçenekler göz önünde bulundurularak, olası alternatiflerin dikkatli ve ihtiyatlı bir analizinin yapılması ve devletler arasındaki andlaşmalara veya uluslararası toplumun kararlarına dayalı olarak kendine özgü hukuki rejimlerin yaratılmasının göz ardı edilmemesi önerilmiştir. Bu bağlamda, çeşitli ortaklık andlaşmalarının kişilerin küçük ada devletlerinden daha büyük bir devlete serbest dolaşımına izin verdiği belirli durumlara atıfta bulunulmuştur. Böyle bir andlaşmanın olmadığı diğer durumlarda, diğer küçük ada devletleri yönünden yürürlükte olan ve her yıl kurayla seçilen yalnızca 75 kişinin daha büyük devlete taşınmasına izin verildiği bir prosedür örneği verilmiştir (para.208).

Buna karşılık, Komisyon'un görevinin belirli düzenlemeleri diğerlerine göre önermek olmadığı, bu görevin siyasi alana bırakılması gerektiği görüşü dile getirilmiştir. Ortadan kaybolan bir devlet ile birlikte çözüm müzakere edeceği diğer (potansiyel olarak kabul eden) devlet arasındaki potansiyel güç dengesizliğine de dikkat çekilmiştir: Böyle bir bağlamda, ortadan kaybolan devletin denizcilik yetkileri büyük ölçüde veya tamamen Andlaşmanın bir parçası olarak diğer (kabul eden) devlete devredilebilir (para.209).

(v) Devlet olma ve ıslah (reclamation) çabaları

Uygulamada, küçük bir miktar da olsa bir toprak parçasına sahip olunmasına verilen önem göz önüne alındığında, potansiyel bir çözümün, ortadan kaybolan bir devletin bir kısmının, örneğin ıslah çabaları yoluyla, korunmasında etkili olabileceği öne sürülmüştür. Bu çabalar, zaten var olan bir özelliği, örneğin bir adayı, doğal durumunda alacak ve bu özelliğin boyutunu, kara kütesini artıracak şekilde genişletecektir (para.210).

(vi) Devlet olma ve tazminat

Egemenliğin devamlılığı üzerine yapılan değerlendirmelerin, büyük ölçüde kontrolsüz insan endüstrisinin neden olduğu bir olguya en az katkıda bulunan, en çok etkilenen devletlerin karşılaştığı zorlukları çözmeyeceğini akılda tutarak, çeşitli devlet olma kavramlarını analiz etmek ve olmayan emsalleri bulmaya çalışmak yerine, verilen zararın tazmini gibi klasik olan meseleyi dikkate almanın faydalı olacağı önerilmiştir. Alternatif olarak, konunun bir parçası olarak tazminatın ele alınmasının amaca zararlı olabileceği ve 2018 gündeminde açıkça bahsedilmediği ileri sürülmüştür (para.211).

Ayrıca, bazı devletlerin devlet olma alt konusuyla ilgili endişelerini dile getirdikleri ve bu tür diğer insan faaliyetlerinin olguyu açıklayabileceği göz önüne alındığında, küresel deniz seviyesi yükselmesinin ne ölçüde kıyı şeritlerindeki değişikliklere atfedebileceğini belirlemenin gerekli olabileceği belirtilmiştir (para.212).

(vii) Yol gösterici sorulara yapılan yorumlar

Çalışma Grubu üyeleri, ikinci çalışma kâğıdının 423 üncü paragrafında listelenen yol gösterici sorularla ilgili olarak aşağıdaki gözlemleri yapmıştır:

(a) Bir devletin, Devletlerin Hak ve Görevlerine ilişkin Sözleşme’de belirtilen kriterlerin bir kısmını veya tamamını artık karşılamamasına rağmen, istisnai durumlarda varlığını sürdürmesinin mümkün olması gerektiği önerilmiştir. Yine de, uygulamadaki durumlar her zaman yoruma açık olduğundan dikkatli olunması istenmiştir. Aynı zamanda, nüfus ve toprak kriterlerinin hayati olmaya devam ettiği ve uzun süreli veya kalıcı toprak kaybının istemeden de olsa devlet olma üzerinde bir etkisi olacağı belirtilmiştir;

(b) Vatikan ve Malta Egemen Askeri Düzeni örneklerinin, doğrudan ilgili olmamakla birlikte kıyas yoluyla ele alınabilecekleri gözlemlenmiş olmasına rağmen, alt konunun incelenmesine yardımcı olmadığı kaydedilmiştir. Buna bağlı olarak, tanımı gereği geçici olan ve toprak kaybı içermeyen sürgündeki hükümet örnekleri doğrudan ilgili olarak değerlendirilmemiştir. Başka bir görüşe göre, en azından bir devletin kara topraklarının deniz seviyesinin yükselmesi nedeniyle kaybolmasının hemen ardından veya bir devletin kara toprakları tamamen denizle örtülmediği halde yaşanamaz hale gelmesi nedeniyle sürgüne zorlanan hükümetlerin vakalarından bazı değerli sonuçlar çıkarılabilir.

(c) Bir devletin varlığını korumak için gerekli bir hak ve bunun içeriğine ilişkin çekince ifade edilmiş ve Çalışma Grubunun koruma önlemlerini haklar ve yükümlülükler açısından ele almaktan kaçınması önerilmiştir;

(d) ve (e) Devletin devamlılığı karinesini sürdürmenin karmaşık uygulama zorluklarına yol açabileceği gözlemlenmiştir. İkinci çalışma kâğıdının 423 üncü paragrafının (d) ve (e) bentlerindeki soruların uygulanabilirliği veya Çalışma Grubunun keşfetmesi için gerekli olup olmadığı hususu belirsiz olarak kabul edilmiştir. Aynı zamanda, Çalışma Grubunun devletlerin kullanması için bir dizi önleyici araç geliştirmesi önerilmiştir;

(f)Herhangi bir uygulama yönteminin, ilgili devletler arasındaki anlaşmalara bağlı olacağı kaydedilmiştir. Bazı üyeler, bu bağlamda kendi kaderini tayin hakkının genişletilmesi olasılığına ilişkin şüphelerini dile getirmişlerdir;

(g)Devletliğin devamlılığı karinesinin mevcut olmadığı görüşü dile getirilmiştir. Ayrıca, Çalışma Grubunun böyle bir karinenin varlığını tespit etmek yerine, uygun olup olmadığını araştırması gerektiği belirtilmiştir;

(h)Bir devletin kara topraklarını kaybetmesine rağmen deniz bölgeleri üzerindeki yargı yetkisini sürdürebileceği varsayıldığında, devletin bu bölgelerdeki yükümlülüklerini yerine getirmesi de dahil olmak üzere, uygulamada zorlukların ortaya çıkacağı kaydedilmiştir. Bununla birlikte, bu durum, etkilenen devletler için potansiyel bir çare olarak değerlendirilmiştir. Tam ve kısmi su altında kalma durumları ile bir devletin kara topraklarının tamamen denizle kaplanmamasına rağmen yaşanmaz hale geldiği durumlar arasında ayırım yapılması gereği vurgulanmıştır;

(i)Bir görüşe göre, ikinci çalışma kâğıdının 423 üncü paragrafının (i) bendindeki soru yararlı veya konuyla ilgili değildir. Ayrıca, üçüncü bir devletin topraklarında özerk bir bölgenin kurulması gibi belirli yöntemler önermenin konunun kapsamı dışında olduğu da kaydedilmiştir;

(j)Devlet olma seçeneklerinin seçiminin bir politika konusu olduğu gözlemlenmiştir ve her bir özel durumda ilgili devletler arasındaki anlaşmalara bağlı olacaktır (para.213).

(c) Deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunmasına ilişkin yorumlar ve ilgili yol gösterici sorular

(i) *Mevcut hukuki çerçeveler*

Çalışma Grubunun dördüncü ve beşinci toplantılarında alt konuya ilişkin tartışmalar sırasında, deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilere müstakil bir hukuki statü sağlayan herhangi bir hukuki çerçevenin mevcut olmadığı ve var olan uygulanabilir çerçevelerin oldukça parçalı olduğu belirtilmiştir. Deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunmasına yönelik mevcut ilkelerin etkinliğinin belirlenmesi ve değerlendirilmesi önerisine destek verilmiştir. Bunun uygulanması sırasında deniz seviyesinin yükselmesinin farklı özelliklerini dikkate alma ihtiyacı vurgulanmıştır. Başka bir görüşe göre, uygulanabilir kuralların parçalı doğasının herhangi bir uygulama sorununa yol açıp açmadığı sorgulanabilirdi. Bu nedenle, deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen dar

bir grup insanın korunması için hayli spesifik bir hukuki çerçeve geliştirilmesinin gereksiz olduğu değerlendirilmiştir (para.214).

Mevcut yasal çerçevelerin uygulanabilirliği sorusu üzerine yorum yaparken bazı üyeler, uluslararası mülteci hukuku, iklim değişikliği hukuku ve uluslararası insancıl hukukun deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunmasını ele alacak donanımına sahip olmadığını belirtmiştir. Buna karşılık, Kampala Sözleşmesi, Mülteciler ve Göçmenler için New York Bildirgesi ve Güvenli, Sistemli ve Düzenli Göç için Küresel Mutabakat Sözleşmesi gibi bazı ilgili uluslararası hukuki belgeler, başarılı devlet işbirliğinin örnekleri olarak kaydedilmiştir. Üyeler ayrıca, BM insan hakları sözleşme organlarının ilgili son içtihatlarını da hatırlatmışlardır (para.215).³⁵

Mevcut devlet uygulamaları sorusuyla ilgili olarak, yalnızca birkaç devletin Komisyona konu hakkında ilgili bilgileri sunmuş olması üzüntüyle karşılanmıştır. Devletlere, uluslararası kuruluşlara ve diğer ilgili kuruluşlara bilgi ve uygulama talebinin yinelenmesi önerilmiştir. Deniz seviyesindeki yükselmenin neden olduğu sınır ötesi yer değiştirmelere cevaben devletler tarafından benimsenen idari politikalara örnekler verilmiştir. Mülteci olarak nitelendirilmeyen kişilere insani vize verme ve ikincil koruma sağlama uygulamalarının daha fazla inceleme gerektirdiği belirtilmiştir (para.216).

(ii) *İnsan hakları hukukunun uygulanabilirliği*

İklim değişikliğinin ve deniz seviyesinin yükselmesinin insan haklarından yararlanmayı olumsuz yönde etkileyebileceği ve tüm insan haklarının - medeni, siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel - birbiriyle ilişkili, birbirine bağlı ve bölünmez olarak görülmesi gerektiği kabul edilmiştir. Ayrıca, deniz seviyesinin yükselmesi konusuna doğrudan değinmemekle birlikte, Latin Amerika'daki Cartagena Mülteci Bildirgesi ve Brezilya Deklarasyonu veya Afrika'daki Kampala Sözleşmesi gibi bazı bölgesel belgeler korunmaya muhtaç kişilerin yer değiştirme sebebi olarak iklim değişikliğini ve felaketleri göz önüne almışlardır. Ayrıca, devletlerin deniz seviyesinin yükselmesi olgusunu ele alırken insan hakları yükümlülüklerine saygı göstermeleri gerektiği vurgulanmıştır. Buna bağlı olarak,

³⁵ Örneğin, *Teitiota v. New Zealand* (CCPR/C/127/D/2728/2016) ve *Bakatu-Bia v. Sweden* (CAT/C/46/D/379/2009).

İnsan Hakları Konseyinin temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevre hakkını yakın zamanda tanıdığı hatırlatılmıştır (para.217).³⁶

Çalışma Grubunun bazı üyeleri, uluslararası insan hakları hukuku çerçevesinin, deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunmasına tam olarak uygun olup olamayacağını sorgulamıştır. Devletlerin bireylere karşı insan hakları yükümlülükleri olmasına rağmen, deniz seviyesindeki yükselme olgusunun doğrudan herhangi bir devlete atfedilemeyeceği gözlemlenmiştir. Dolayısıyla, insan hakları kurallarının bu bağlamda nasıl işleyeceği ve özellikle deniz seviyesinin yükselmesiyle ilgili taleplerin nasıl ve kime karşı ileri sürülebileceği belirsiz kalmıştır. Bu sorular, toprakları tamamen sular altında kalan veya yaşanmaz hale gelen bir ülke söz konusu olduğunda daha da ilgili kabul edilmiştir. Buna cevaben, insan hakları hukukunun deniz seviyesinin yükselmesi olgusunu izlemek için önemli bir merceğe olduğu ve bireylerin insan haklarının, deniz seviyesinin yükselmesi nedeniyle devletleri sona ermiş olsa dahi vazgeçilemez kaldıkları savunulmuştur. Bununla birlikte, insan hakları kurallarının bu bağlamda ne ölçüde uygulanabileceğinin incelenmesi gerekli görülmüştür. İnsan hakları yükümlülüklerinin iklim değişikliği yasal çerçevesine nasıl daha iyi entegre edileceğini değerlendirmek için bir teklif yapılmıştır. Deniz seviyesinin yükselmesi bağlamında *geri gönderme ilkesinin* ek olarak incelenmesi önerilmiştir (para.218).

İnsan hakları hukukunun nasıl uygulandığını belirlemek için, herhangi bir durumda uygulanabilir insan haklarının korunmasından hangi devletin veya devletlerin sorumlu olduğunu belirlemek gerekli olduğundan, nedensellik konusuna değinmeden deniz seviyesinin yükselmesi bağlamında insan hakları hukukunun uygulanabilirliğini incelemenin zor olduğu ileri sürülmüştür. Yanıt olarak, Çalışma Grubunun nedenselliği konunun kapsamından bilinçli olarak çıkardığı ve bunun dikkate alınmasının, Çalışma Grubunun çalışmasına yardımcı olmayacağı kaydedilmiştir (para.219).

(iii) *Yol gösterici sorular hakkında yorumlar*

³⁶

İnsan Hakları Konseyinin 8 Ekim 2021 tarihli ve 48/13 sayılı kararı ile oturumda alınan diğer kararlar hakkında daha geniş bilgi için bkz. <https://www.ohchr.org/en/hr-bodies/hrc/regular-sessions/session48/res-dec-stat> (Erişim Tarihi: 07.03.2023).

Çalışma Grubu üyeleri, ikinci çalışma kâğıdınının 435 inci paragrafında sıralanan yol gösterici sorularla ilgili olarak aşağıdaki gözlemleri yapmıştır:

(a) Söz konusu insan haklarının bir yandan medeni ve siyasi haklar, diğer yandan ekonomik, sosyal ve kültürel haklar olmak üzere kategoriler halinde ele alınması önerilmiştir. Ayrıca, deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin insan haklarının korunması için geçerli olan ilkeler arasında ayrımcılık yapılmaması, eşitlik ve hukukun eşit korunması ilkelerinin yer alması gerektiği belirtilmiştir;

(b) Her özel durumda yapılacak seçim büyük ölçüde yerel hukuki ve idari çerçevelere bağlı olacağından, yerlerinden edilme ve insan hareketliliğiyle ilgili olarak burada atıfta bulunulan önlemlerin, genel bir kural olarak tavsiye edilemeyecek kadar spesifik olduğuna dair bir endişe dile getirilmiştir. Ayrıca, deniz seviyesinin yükselmesi nedeniyle yerinden edilmiş kişiler için tercihli bir rejimin, iklim değişikliğinin diğer sonuçlarından kaçan insanlara karşı ayrımcı olarak görülebileceği gözlemlenmiştir. Deniz seviyesinin yükselmesinin sonuçları nedeniyle kişilerin tahliyesi, yer değiştirmesi, yerinden edilmesi veya göç etmesi durumlarında keyfi yer değiştirmenin önlenmesi ve yasaklanmasının önemi vurgulanmıştır;

(c) Uluslararası işbirliği ilkesinin önemi vurgulanmıştır. Başka bir görüşe göre bu ilke siyasi bir kavramdır ve bundan herhangi bir hukuki sonuç çıkarılıp çıkarılamayacağı şüphelidir. Bu nedenle, uluslararası işbirliği ilkesinin uygulanabilirliği ve kapsamı konusunda rehberlik için, Komisyonun afet durumunda kişilerin korunmasına ilişkin taslak maddeleri ve Uluslararası Hukuk Derneği'nin Deniz Seviyesinin Yükselişi Bağlamında Yerinden Edilen Kişilerin Korunmasına İlişkin Sydney İlkeler Bildirgesi'nin 4 üncü İlkesini dikkate alması önerilmiştir (para.220).

(d) Çalışma Grubunun Gelecekteki Çalışmaları

Çalışma Grubunun çalışma kapsamı ve çalışma yöntemlerine ilişkin yapılan yorumlarla bağlantılı olarak (yukarıda 31-34. paragraflar) alt konuların kapsamının çok geniş olduğu endişesi dile getirilmiş ve incelenen soru sayısının azaltılması önerilmiştir. Ağırlıklı olarak yeterince gelişmiş uygulamalara sahip alanlara odaklanmak için de bir teklifte bulunulmuştur. Buna bağlı olarak, Çalışma Grubunun devletle ilgili konuları bir kenara bırakıp gelecekteki çalışmalarını deniz hukuku ve deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunması ile ilgili konulara odaklaması önerilmiştir (para.221).

Devlet olma alt başlığına ilişkin olarak, devletin sona ermesi konusunun ikinci çalışma kâğıdında yeterince irdelenmemesi nedeniyle yürütülecek ek çalışmalar yoluyla incelenmesi gerektiği belirtilmiştir. Benzer şekilde, deniz tarafından tamamen kaplanmamasına rağmen kara bölgesinin yaşanamaz hale geldiği durumlarda toprakların kısmen sular altında kalması ve kıyı savunması önlemleri ile yapay adaların inşası konularını Çalışma Grubunun daha ayrıntılı bir şekilde incelemesi gerektiği kaydedilmiştir. Deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunması alt başlığıyla ilgili olarak, yerinde bulunan ve yerinden edilmiş kişilerin korunması konularının münferit olarak ele alınması önerilmiştir. Bununla birlikte, müteakip çalışmalar için üç kapsamlı husus ortaya konmuştur: (a) insan haklarına ilişkin yükümlülükler; (b) yerinden edilme de dâhil olmak üzere kişilerin dolaşımına özgü konular ve (c) iş birliği yapma yükümlülüğü (para.222).

Çalışma Grubunun yürüttüğü çalışmaların, Komisyon'un önceki çalışmalarına, özellikle de afet durumunda kişilerin korunmasına ilişkin taslak maddelere dayanması gerektiği belirtilmiştir. Bununla birlikte, deniz seviyesinin yükselmesinin getirdiği geri döndürülemezlik hali ve uzun vadeli doğası gibi belirli boyutlarının incelenmesine yönelik ihtiyaç vurgulanmıştır. Bunun yanı sıra, Çalışma Grubunun, deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunması alt başlığında BM sistemi içinde faaliyet gösteren insan hakları uzman kuruluşları ile diyalog kurulmasını değerlendirmesi önerilmiştir. Ayrıca, söz konusu alt başlıkta, haklara ve ihtiyaçlara dayalı birleşik bir yaklaşım temelinde çalışılması da önerilmiştir (para.223).

Çalışma Grubu tarafından yürütülen çalışmaların sonuçlarına ilişkin olarak, özellikle Afrika'da Ciddi Kuraklık ve/veya Çölleşmeye Maruz Ülkelerde Çölleşmeyle Mücadele İçin BM Sözleşmesi örneğini izleyerek, BM sistemi içerisinde gerçekleştirilecek daha ileri müzakereler için bir dayanak olarak kullanılabilir, deniz seviyesinin yükselmesiyle ilgili konularda bir çerçeve sözleşme hazırlanması da dâhil olmak üzere çeşitli önerilerde bulunulmuştur. Sunulan bir diğer öneri ise, Çalışma Grubunun yürüttüğü faaliyetlerin, deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişiler için yeni bir ikincil koruma biçimine ilişkin bir taslak andlaşma düzenlenmesi veya kişilerin deniz seviyesinin yükselmesinden tam olarak nasıl etkilendiklerinin ve etkilenmeleri durumunda nasıl korunmaları gerektiğinin belirlenmesi amacıyla belirli insan hakları konularının ayrıntılı bir analizinin yapılması gibi daha somut ve sınırlandırılmış sonuçlara

odaklanmasını kapsamaktadır. Devletler arasında gerçekleştirilecek ikili anlaşmalar için rehber ilkelerin geliştirilmesi ve BM bünyesinde siyasi düzeyde ele alınacak hukuki soruların bir listesinin hazırlanması desteklenmiştir. Çalışma Grubunun yürüttüğü çalışmaların kısa vadeli sonucunun tüm alt konulara ilişkin nihai raporu olacağı, ancak Komisyon'un çalışmalarının bu sonucun ötesinde farklı bir formatta devam edebileceği de belirtilmiştir. Bu bağlamda, Çalışma Grubunun nihai raporuna, BM Genel Kurulunun değerlendirmesine sunulmak üzere, çözüm bekleyen tüm siyasi meseleleri ele alan bir karar taslağının eklenmesi önerilmiştir (para.224).

(3) Eş Başkanların Kapanış Yorumları

(a) Genel Kapanış Yorumları

Çalışma Grubunun altıncı toplantısında, Eş Başkanlar (Galvão Teles ve Ruda Santolaria), önceki toplantılar sırasında üyeler tarafından dile getirilen yorumlar ışığında kapanış yorumlarını sunmuşlardır (para.225).

Eş-Başkanlar, Çalışma Grubu üyelerine ikinci çalışma kâğıdına sundukları katkı ve yorumlar için teşekkürlerini ifade etmiştir. Belgenin gelecekteki tartışmalar için iyi bir temel oluşturduğu düşünülmekle birlikte, özellikle Afrika, Asya, Latin Amerika ve Karayipler'deki devletler ve uluslararası örgütlerin uygulamaları hakkında bazı ek bilgilere ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. Eş Başkanlar, deniz seviyesinin yükselmesi ve iklim değişikliğiyle ilgili bilimsel bulguların Çalışma Grubunun yürüttüğü faaliyetlerin kapsamına girmemesine rağmen, ilgi duyulan belirli konularda Hükümetlerarası İklim Değişikliği Panelinde (IPCC) yer alan bilim insanlarıyla gayri resmi toplantılar düzenlenmesi konusunda çaba göstereceklerini aktarmıştır (para.226).

Eş Başkanlar, bununla birlikte, Çalışma Grubunun faaliyetlerinin, program uyarınca birleştirilmiş bir nihai rapor niteliğinde olan çalışma sonuçlarına hanel getirmeksizin devam edeceğini gözlemlemiştir. Çalışma Grubunun gelecekteki çalışma biçimi ve sonuçlarına ilişkin olarak Çalışma Grubu üyeleri tarafından sunulan öneriler, sonraki aşamalarda daha ayrıntılı olarak incelenecektir (para.227).

(b) Devlet olma

Eş Başkan (Ruda Santolaria) deniz seviyesinin yükselmesinin, bir devletin topraklarının kısmen veya tamamen ortadan kaybolmasına neden olabilecek, yavaş yavaş gerçekleşen bir doğal olay olduğunu hatırlatmıştır. Bir devletin bütün topraklarının su altında kaldığı bir vaka

olmamasına rağmen gelişmekte olan küçük ada devletlerinin yaşanılmaz hale gelmesi muhtemeldir (para.228).

Eş Başkan, devlet uygulaması olmamasının, tarihi örnekleri ve ilgili genel hukuk ilkelerini incelemeyi zorunlu kıldığı için altını çizmiştir. Genel hukuk ilkeleriyle ilgili olarak Eş Başkan, devletlerin egemen eşitliği ilkesi, halkların kendi kaderini tayin etme ilkesi, uluslararası işbirliği ilkesi ve iyi niyet ilkesini hatırlatmıştır. Vatikan ve Malta Düzeni arasındaki tarihi benzerliklerin doğrudan deniz seviyesinin yükselmesiyle bağlantılı olmadığı ancak toprak kaybına rağmen uluslararası tüzel kişiliğin korunması olasılığı açısından konuyla ilgili ek çalışmalar için yararlı olabilecekleri kabul edilmiştir. Buna göre, en azından bir devletin topraklarının deniz seviyesinin yükselmesi sebebiyle ortadan kaybolmasının hemen ardından veya bir devletin topraklarının tamamen deniz altında kalmamasına rağmen yaşanamaz hale geldiğinde, sürgüne mecbur kalan hükümetlerin vakalarından bazı faydalı sonuçlar çıkarılabilir (para.229).

Devlet olma ölçütüne geri dönen Eş Başkan, genel kabul görmüş bir devlet kavramı olmamasına rağmen Devletlerin Hak ve Görevlerine ilişkin Sözleşme'nin Çalışma Grubunun işi için bir başlangıç noktası oluşturabileceğini yinelemiştir. Eş başkan, Çalışma grubu üyeleri tarafından ifade edilen bir devlet kurma ve onun varlığını sürdürme ölçütleri arasında fark olduğu düşüncesinin altını çizmiştir. Ülke ve daimi nüfus ölçütlerine ilişkin bazı görüşler ileri sürülmüştür (para.230).

Eş Başkan, bir devletin devamlılığı karinesinin de ek çalışmalar için bir başlangıç noktası olduğunu belirtmiştir. Aynı zamanda Eş Başkan, bir devletin toprak ve nüfusunda ciddi değişiklikler olsa bile bu karineyi sürdürmenin pratik sonuçlarının dikkate alınması gerektiğini vurgulamıştır. Buna bağlı olarak, bir devletin kendini savunma hakkı konusunda da ek çalışmaya gerek duyulmuştur. Etkilenen nüfusların kendi kaderlerini tayin etme hakkının korunmasının öneminin de altı çizilmiştir (para.231).

(c) Deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunması

Eş Başkan (Sn. Galvão Teles) deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilere müstakil bir hukuki statü sağlayan spesifik bir hukuki çerçeve bulunmadığını hatırlatmıştır. İnsan hakları hukuku, mülteci ve göç hukuku, afet ve iklim değişikliği hukuku dâhil olmak üzere mevcut evrensel ve bölgesel hukuki çerçevelerin deniz seviyesinin yükselmesi bağlamında uygulanabilirliklerini değerlendirmek amacıyla, ek çalışmalara ihtiyaç duyulmuştur. Eş Başkan, devletlerin mevcut uygulamalarının, uluslararası örgütlerin ve doğrudan ve dolaylı ilgili kuruluşların ve deniz

seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunması için uygulanabilir ilkelerin belirlenmesi amacıyla bu durumun gelişiminin incelenmesine devam edilmesi gerektiğini vurgulamıştır (para.232).

Eş Başkan, bazı üyelerin önerileri doğrultusunda Çalışma Grubunun sadece afet durumunda kişilerin korunmasına ilişkin taslak maddelerle sınırlı olmamak üzere Komisyonun önceki çalışmalarının sonuçlarına kendi çalışmalarında atıfta bulunmaları gerektiğini gözlemlemiştir. Eş Başkan ayrıca, Çalışma Grubu üyelerinin yol gösterici sorulardan (guiding questions) herhangi birine bireysel olarak yazılı katkı sağlayabileceklerini hatırlatmıştır (para.233).

4. Devlet olma ve deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunması alt başlıklarına ilişkin ek çalışmalar için meseleler

Eş Başkanlar, oturumun ilk bölümünde Çalışma Grubundaki tartışmaları esas alarak, diğer hususların uygun şekilde daha fazla incelenmesi olasılığına hanel getirmeksizin, alt başlıklara ilişkin çalışmalarına devam etmesiyle ilgili olarak aşağıdaki önerilerde bulunmuştur (para.234).

(a) Devlet olma

Eş Başkan (Ruda Santolaria), alt başlık ile ilgisini değerlendirmek amacıyla Çalışma Grubunun Sekreteryadan, Komisyon'un önceki çalışmalarına ilişkin bir çalışma yapmasını talep etmesini önermiştir. Çeşitlilik ve temsil edilebilirliğin sağlanması için, özellikle Latin Amerika ve Karayipler, Asya Pasifik ve Afrika gibi daha az bilgi bulunan bölgelerdeki uygulamalarla ilgili olarak, dünyanın farklı bölgelerinden kurum ve kuruluşlarla işbirliği yapılması gerektiğini vurgulamıştır. Deniz seviyesinin yükselmesinin devlet olma ile ilgili analizi bağlamında, Çalışma Grubu üyeleri arasındaki görüş alışverişini göz önünde bulundurarak, devlet olma alt başlığına ilişkin ikinci çalışma kâğıdını tamamlamak üzere aşağıdaki görevleri önermiştir:

(a) Devletlerin Hak ve Görevlerine İlişkin Sözleşme başlangıç noktası olarak alınarak ve BM Genel Kurulu ve Güvenlik Konseyi uygulamalarına yapılan atıflar da dahil olmak üzere, bir devletin uluslararası hukukun bir kişisi veya öznesi olarak yapılandırılması için gerekenlerin yorumlanma biçimine ilişkin bir değerlendirme ve bir devletin kurulması ile varlığının devamına ilişkin kriterler arasındaki farklılıkların analizi;

(b) devletin egemenliği altındaki farklı alanlar ve yargı yetkisi altındaki deniz bölgeleri de dahil olmak üzere toprakların ve deniz

seviyesinin yükselmesinin bir sonucu olarak su altında kalabilecek kara yüzeyinin yapısının analizi;

(c) deniz seviyesinin yükselmesinden kaynaklanan farklı senaryolar bağlamında, devlet olma niteliğinin korunmasının veya nihai olarak kaybedilmesinin ve bir tür uluslararası tüzel kişiliğin nihai olarak korunmasının olası hukuki etkilerinin bir sunumu ve deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen devletler söz konusu olduğunda devlet olma karinesinin uygunluğunun ve etkilenen halklar tarafından kendi kaderini tayin hakkının ne şekilde kullanılabileceğinin ve bu tür durumlarda genel uluslararası hukukun belirli ilkelerinin uygulanıp uygulanamayacağına analizi. Deniz seviyesinin yükselmesinin aşamalı niteliği göz önüne alındığında, biri, daha yakın bir zamanda, bir devletin kara yüzeyinin tamamen denizle kaplanmadığı, ancak yaşanamaz hale gelebileceği; diğeri ise, bir devletin kara yüzeyinin tamamen denizle kaplanabileceği iki durum ve bunların potansiyel etkileri arasında ayırım yapmak önemli olacaktır. Analizdeki her bir alt başlığın özgünlüğüne haneler getirmeksizin, devlet olma durumuna ilişkin farklı varsayımlar veya senaryolar arasındaki etkileşim ve bunların kişilerin ve haklarının korunmasına yönelik nihai sonuçları kısmı takviye edilmelidir;

(d) deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen bir devletin bu seviyenin korunmasını isteme hakkı, bu amaçla kullanılacak yöntemler ve bu amaçla uluslararası işbirliğinin önemi üzerine bir değerlendirme;

(e) özellikle BM sistemi bağlamında, uluslararası örgütler çerçevesinde benimsenebilecek deniz seviyesinin yükselmesi olgusuna ilişkin olarak, kendine özgü yasal rejimler oluşturma veya devletler arasındaki anlaşmalara ya da belgelere dayalı pratik alternatifler önerme olasılığını dikkate alarak, ikinci çalışma kâğıdında ortaya konan çeşitli seçeneklerin dikkatli ve ihtiyatlı bir şekilde analiz edilmesi (para.235).

(b) Deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunması

Eş Başkan (Galvao Teles) alt başlık ile ilgisini değerlendirmek amacıyla Çalışma Grubunun Sekreteryadan, Komisyon'un önceki çalışmalarına ilişkin bir çalışma yapmasını talep etmesini önermiştir. Çalışma Grubu üyelerini, ilgili uluslararası ve bölgesel uygulamalar ve ikinci çalışma kâğıdının 435 inci paragrafında yer alan yol gösterici sorular (*guiding questions*) hakkında kâğıtlar hazırlamaya teşvik etmiştir. İlgili uzman kuruluşlar ve uluslararası örgütlerle temas kurulması ve bu temasların sürdürülmesi gerektiğini vurgulamıştır. Son olarak, Eş Başkan, Çalışma Grubu üyeleri arasındaki görüş alışverişini dikkate alarak, deniz

seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunması alt başlığına ilişkin ikinci çalışma kâğıdını tamamlamak üzere daha fazla incelemeyi amaçladığı aşağıdaki hususları sıralamıştır:

(a) deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunmasında kapsayıcı bir ilke olarak insan onurunun korunması;

(b) deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunmasına yönelik yasal analizin temeli olarak ihtiyaç ve hak temelli yaklaşımların birleşimi;

(c) deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunması bağlamında - medeni, siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel haklar dahil olmak üzere - insan hakları üzerindeki etkiler;

(d) deniz seviyesindeki yükselme bağlamında insan hakları yükümlülüğü olanların yükümlülüklerinin kapsamının belirlenmesi;

(e) deniz seviyesinin yükselmesi bağlamında kırılgan durumdaki kişilerin korunması;

(f) deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunması bağlamında *geri gönderme* ilkesinin uygunluğu;

(g) Güvenli, Sistemli ve Düzenli Göç için Küresel Mutabakat Sözleşmesi (Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration) ve diğer yumuşak hukuk (soft law) araçlarının deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunması açısından etkileri;

(h) deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilere ikincil ve geçici koruma uygulanması;

(i) deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunması için insani vize ve benzeri idari politikaların uygunluğu;

(j) deniz seviyesinin yükselmesi bağlamında vatansızlığın önlenmesine yönelik araçlar;

(k) deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunmasına ilişkin devletler arası, bölgesel ve uluslararası işbirliğine yönelik kurumsal yollar da dahil olmak üzere uluslararası işbirliği ilkesinin içeriği (para.236).

C. Çalışma Grubunun gelecekteki çalışmaları

Önümüzdeki beş yıllık dönemde Çalışma Grubu, 2023 yılında deniz hukuku alt konusuna, 2024 yılında ise devlet olma ve deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunması alt konularına dönecektir. Çalışma Grubu daha sonra 2025 yılında, yürütülen çalışmaların

sonuçlarını birleştirerek bir bütün olarak konuya ilişkin kapsamlı bir rapor hazırlamaya çalışacaktır (para.237).

IV. KOMİSYON RAPORUNDA ELE ALINAN HUKUKİ SORUNLAR

Yukarıda belirtildiği gibi çalışmamızda esas itibarıyla BM Uluslararası Hukuk Komisyonunun 73 üncü Oturumu Raporunun “*Uluslararası Hukuk Bağlamında Deniz Seviyesinin Yükselmesi*” başlıklı IX. Bölümünde yer alan açıklama ve değerlendirmeler ele alınmıştır. Bir önceki başlıkta ayrıntılı olarak yer verilen rapor incelendiğinde de görüleceği üzere Komisyonun ele aldığı çalışma kâğıtlarında mesele hem *lex lata* (*mer’i hukuk*) hem de *lex ferenda* (*gelecekteki hukuk*) perspektifinden analiz edilmiştir. Keza, Komisyonun konuya ilişkin uluslararası hukuk birikiminden istifadeyle olası ihtimaller üzerinden yaptığı hukuki analiz ve değerlendirmelerinin yanı sıra Komisyon üyeleri arasındaki fikir alışverişi ve tartışmalara da kapsamlı ve ayrıntılı bir şekilde yer verilmiştir. Ayrıca, ele alınan birinci ve ikinci çalışma kâğıtlarını hazırlayan Çalışma Grubu başkan ve üyelerinin meseleyi ele alış tarzları ve konuya hangi perspektiften bakıp teşhisler koyduklarına ilişkin ayrıntılı bilimsel analizlerin de yer aldığı görülmektedir. Bu yapılırken de uluslararası hukuk alanında mevcut birikimden hareket edildiği ve konuyla ilgili araştırma ve değerlendirme raporları hazırlayan kurum ve kuruluşların değerlendirmelerine de yeri geldikçe atıflar yapıldığı ve içeriğinden istifade edildiği anlaşılmaktadır. Komisyonun meseleyi ele alış tarzı bakımından şu husus da gözden kaçırılmamalıdır ki, Komisyon üyeleri meseleye yaklaşırlarken kapsam ve sınırlılıklar konusunun göz önüne alınması gereğine işaret etmişler, kapsam dışı gördükleri ve Komisyonun görev yönergesini aştığını değerlendirdikleri hususlara girilmemesi yönündeki değerlendirmelerini de yeri geldikçe kayda geçirmişlerdir.

Öte yandan Komisyon, ele aldığı bazı meselelere ilişkin görüşlerin yeterince olgunlaşmadığı, konuya ilişkin yeterli veri ve görüşün elde edilemediği, bu nedenle de daha ileri araştırmaya ihtiyaç duyduğunu değerlendirdiği alanları da tespit ederek not etmiştir. Bu bağlamda Komisyon, kendi çalışma takvimi ve görev yönergesi içinde açıklığa kavuşmadığını değerlendirdiği konu başlıklarına, bilhassa da devlet uygulamalarına ilişkin olarak devletlerden ilave görüş ve değerlendirmeleri ile katkılarını iletmelerinin istenmesine karar vermiştir.

Keza Komisyon, meseleyi çalışma takvimine alarak hangi kapsamda hangi konuyu hangi takvim içinde ele alacağını ilan etmiştir. Bu

yaklaşımın ise Komisyonun oturmuş uygulamaları ile tutarlı olduğu gözlemlenmiştir. Diğer bir deyişle, Komisyonun uluslararası hukukun evrilmesi ve gelişimini tamamlayan uluslararası hukukun ise normatif düzenlemeler bakımından göz önüne alınarak giderek kodifiye edilmesi şeklinde genel olarak tanımlanabilecek görev yönergesine, bu meselede de uyacağını açıkladığı anlaşılmaktadır.

Bu kısa açıklamalardan sonra Komisyonun yukarıda ayrıntılı olarak yer verilen 2022 yılı Raporunun ilgili bölümünde ele alınan başlıca hukuki meselelerin nelerden ibaret olduğuna burada özlü bir şekilde işaret edeceğiz. Buna göre, anılan Raporda, iklim değişikliğinin bir yansıması olan deniz seviyesi yükselmesinin özellikle küçük ada devletlerini nasıl ve ne ölçüde etkileyeceği ile anılan devletlerin ülkelerinin tamamen sular altında kalması durumunda devlet olma vasıflarını yitirip yitirmeyecekleri sorunsalı üzerinden oldukça kapsamlı değerlendirmelere yer verilmiştir. Bu konuda, öncelikle devlet olma vasfının şartlarını uluslararası hukukta ele alan temel referans belgelerin içeriği geniş bir şekilde analiz edilmiştir. Bu analizden hareketle, küçük ada devletlerinin tamamen sular altında kalmaları yani devlet olma vasfını sağlayan unsurlardan olan ülkenin yitirilmesi halinde devlet olma vasfının ve tüzel kişiliğinin yitirilip yitirmeyeceği üzerinde durulmuş ve geçmişteki benzer vakalar üzerindeki tartışmalara da atıf yapılarak Çalışma Grubu üyelerinin değerlendirmelerine yer verilmiştir. Burada ise özellikle üzerinde durulan husus olan tamamen suya batan ve ülkesini yitiren devletin ülkesi olmadan da tüzel kişiliğini ve devlet olma vasfını koruyup koruyamayacağı hususunda açıklamalara yer verilirken bu devletin bu haliyle başka bir devlet ile birleşme dahil çeşitli senaryolarda hak ve menfaatlerini koruması imkânları ele alınmıştır. Bununla birlikte, bu devletin cari uluslararası hukuk zaviyesinden bakıldığında, ülkesiz bir şekilde sürgit devlet olma vasfını da korumasının ciddi güçlük yaratacağının da kabul edilmesi gerektiği yönünde görüşler ileri sürülmüştür. Eldeki tartışma konularına ilişkin liste hayli ayrıntılı olmakla beraber, Komisyon üyelerinin bu aşamada meseleyle ilgili belirgin ve yeknesak bir sonuca kendi aralarında ulaşamadıkları ve meseleyi elde edilecek ilave veriler ışığında tartışmaya devam edecekleri anlaşılmaktadır.

Komisyonun bu seneki raporunun yukarıda maruz kısmına yansıyan tartışma ve değerlendirmelerinin bir diğer ana konusunu ise deniz seviyesinin yükselmesi nedeniyle ülkeleri tamamen suya batacak veya yaşanmaz hale gelecek olan ada devletleri halklarının kendi kaderini

tain hakları dâhil temel insan haklarının korunmasının cari uluslararası hukuk kaideleri çerçevesinde nasıl temin edileceği sorusuna cevap aranması teşkil etmiştir. Bu noktada, Komisyon gündeminde mesele tartışılırken, ada halklarının devletlerinin ülkesini yitirmesi halinde ihlal edilecek temel haklarının garanti edilmesini ve temin edilmesini sağlayacak muhatap bir devletin kalmaması halinde bu hakların kime karşı ve nasıl ileri sürülebileceği sorunsalının öneminin altı çizilmiştir. Keza, bu ada halklarının *non-refoulement* ilkesinin³⁷ korumasından yararlanıp yararlanamayacakları konusunun da Komisyonun önümüzdeki dönemdeki tartışma gündeminde yer almaya devam edeceği anlaşılmaktadır. Ayrıca, bu ada halklarının deniz seviyesindeki yükselme nedeniyle hangi temel haklarından mahrum olacağı, vatansız kalmalarının nasıl önlenilebileceği, bu kişilerin ikincil ve geçici korumalarının nasıl sağlanabileceği ve buna dayanak olacak uluslararası hukukun normatif çerçevesini mevcut uluslararası hukuk kaidelerinin mi teşkil edeceği yoksa kendine özgü ve eşine daha önce rastlanmamış şekilde mülteci duruma düşecek olan kişilerin haklarının korunması için spesifik ve müstakil uluslararası hukuk düzenlemelerine ihtiyaç olup olmayacağı, bu durumun uluslararası hukuk açısından bir ihtiyaca karşılık gelip gelmediği de yine cevap aranacak olan sorular arasında yer almaktadır. Diğer bir deyişle, Komisyonun incelenen 2022 yılı Raporu bakımından, deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen ada devletleri halklarının insan haklarının güvence altına alınması konusu ve bu hakların nelerden ibaret olduğu ile bu haklar kataloğunun özü itibarıyla uluslararası hukuktaki ve ulusal hukuklardaki dayanağının ne olabileceği soruları, öne çıkan başlıklar olarak göze çarpmaktadır.

Öte yandan, konunun taşıdığı mevcut ve potansiyel önemine binaen, Komisyonun önümüzdeki dönem için uluslararası hukukun bu alandaki gelişimi ve evrilmesi açısından büyük önem taşıyan Raporunda yer alan değerlendirmeler ile Komisyon üyelerince konuya ilişkin olarak ortaya konulan görüşler çerçevesinde öne çıkan hususlara çalışmamızın bu bölümünde biraz daha yakından bakacağız. Buna göre, Komisyonun anılan Raporunun IX. bölümünde öne çıkan hususlar şunlardır:

Öncelikle, Komisyon bünyesinde oluşturulan Çalışma Grubu Eş-Başkanı, “deniz seviyesinin yükselmesinin” yeknesak (uniform) olmayan

³⁷ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. **TOPAL**, Ahmet Hamdi, Mülteci Hukuku ve Silahlı Çatışma Kaynaklı Sığınmacılar, OnikiLevha Yayıncılık, İstanbul, 2019, s.132-133; Ayrıca bkz. **FOROWICZ**, Magdalena, The Reception of International Law in the European Court of Human Rights, 2010, s.211.

ve tüm devletler için ciddi tehditler oluşturan küresel bir olgu olduğuna işaret etmiştir.

Düşük rakımlı ve gelişmekte olan küçük ada devletleri için tehdit, doğası gereği varoluşsaldır ve gelişmekte olan küçük ada devletleri söz konusu olduğunda, bu onların varlığını sürdürmesiyle ilgilidir. Eş-Başkan, aynı devlet içinde nüfusun bir adadan diğerine tahliye edildiği vakalar varken, bir devletin topraklarının tamamen sular altında kaldığına veya yaşanamaz hale geldiğine dair hiçbir kayıt olmadığını belirtmiştir. Bununla birlikte, olguların ilerleyici karakteri ışığında, böyle bir durum, uluslararası hukuk bakımından, yine de, tamamen uzak bir ihtimal ve salt teorik bir endişe olarak nitelendirilmemelidir.

Eş-Başkan ayrıca, devletlik durumu konusundaki ilk düşüncelerin, oldukça dikkat gerektiren bu hassas konularda önyargıda bulunmayı veya sonuçlar formüle etmeyi amaçlamadığını özellikle hatırlatmıştır. Esasen, Komisyon gündemindeki tartışmaların odağını oluşturan çalışma kâğıdı, hem *lex lata* (mer'i hukuk) hem de *lex ferenda* (gelecekteki hukuk) perspektifinden analiz edilecek olan ilgili uluslararası hukuk konularının bir listesini oluşturmak için belirli geçmiş veya mevcut deneyimleri veya durumları keşfetmeyi amaçlamaktadır.

Deniz seviyesinin yükselmesi olgusu ve bu bağlamda alınan önlemlere ilişkin hususları sağlıklı bir şekilde irdelemek bakımından, devlet olma meselesiyle ilgili olarak değerlendirilmesi gereken görüşler aşağıda sıralanmıştır:

(a) devletin kara ülkesinin tamamen denizle kaplanması ve yaşanılmaz bir hale gelme olasılığı ve halkı için yeteri oranda içme suyunun bulunmaması;

(b) uyrukluk, diplomatik koruma ve mülteci statüsüyle ilgili soruları ortaya çıkarmış olan, insanların diğer devletlerin topraklarına aşamalı bir şekilde kaydırılması;

(c) bir başka devletin topraklarına yerleşmiş, deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenmiş bir devlet hükümetinin hukuki statüsü;

(d) deniz bölgeleri bakımından deniz seviyesinin yükselmesi olgusundan etkilenmiş devletlerin haklarının korunması;

(e) etkilenmiş devletlerin nüfuslarının kendi kaderini tayin hakkı.

Devamla Eş Başkan İkinci çalışma kâğıdına atıfla, deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunmasıyla ilgili yol gösterici soruların bir listesinin bulunduğu 435 inci paragrafa atıfta bulunmuştur.

Esasen bu sorular 3 alt gruba ayrılmıştır ve şu şekildedir: (a) deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin insan haklarına uygulanabilecek ilkeler, (b) deniz seviyesinin yükselmesinin sonuçları nedeniyle veya deniz seviyesinin yükselmeye ilişkin alınacak bir tedbir olarak hassas kişi ve gruplar dahil olmak üzere kişilerin tahliyesi, yeniden yerleştirilmesi, yerinden edilmesi ya da göçlerinin söz konusu olduğu durumlara uygulanabilecek ilkeler ve (c) deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunması bağlamında devletlere yardım etmeye ilişkin uluslararası işbirliği ilkelerinin uygulanabilirliği ile kapsamı.

Bununla birlikte, özellikle etkilenen devletler olarak, gelişmekte olan küçük ada devletlerinin gereksinimlerinin, Komisyon'un, uluslararası teamül hukukunun tespitine ilişkin sonuçlar bildirgesindeki tutumuyla tutarlı bir biçimde dikkatle göz önünde bulundurulması gerekirken, deniz seviyesinin yükselmesinin hukuki sonuçlarının gelişmekte olan küçük ada ve kıyı devletleriyle kalmayıp tüm devletleri etkileyecek olması düşünüldüğünde, Komisyonun diğer devletlerin görüş ve gereksinimlerini göz ardı etmemesi gerektiği de belirtilmiştir.

Bu hususta, başta "*kara denize hükmeder*" ilkesi ve denizlerin serbestisi ilkesi olmak üzere, deniz seviyesindeki yükselişin etkisiyle deniz hukuku arasındaki karşılıklı ilişki vurgulanmıştır (para.182).

Komisyonun bugüne değin yaptığı ve bundan sonra da yapacağı değerlendirmeler bakımından hayati önem taşıyan uluslararası hukukta konuyla ilgili kaynaklara ilişkin olarak, Komisyonun andlaşmaları, teamül hukuku ve hakkaniyet ilkesi, iyi niyet ilkesi ve uluslararası işbirliği ilkesi gibi ilkeler dâhil olmak üzere konuya ilişkin uygulanabilir hukuk ilkelerini dikkate alması gerektiği yinelenmiştir. Keza, Komisyonun ele alınan yukarıda maruz raporunda, BM Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin (BMDHS) oynadığı merkezi rol ve bu Sözleşmenin bütünlüğünü koruma gerekliliğine işaret edilmiştir.

Bu amaçla Çalışma Grubunca, diğerlerine ek olarak, Ozon Tabakasının Korunmasına Dair Viyana Sözleşmesi'nin 2 nci maddesi ve Çevre ve Kalkınma Üzerine Rio Deklarasyonu'nun 7 nci İlkesi, BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'nin 3 üncü maddesi ve Kyoto Protokolü, Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi'nin 20 nci maddesi ve Paris Andlaşması dâhil olmak üzere, iklimle ilgili küresel sorunlara yönelik hazırlanan mevcut hukuki çerçeve üzerinden yola çıkabileceğine işaret edilmiştir (para.191)

Öte yandan, yine Komisyon raporundan anlaşıldığı üzere, Devletlerin Hak ve Görevlerine İlişkin Sözleşme'nin 1 inci maddesinde bir

devletin varlığı için sahip olması gerektiği belirtilen ve sürekli nüfus, belirlenmiş bir toprak parçası, hükümet ve diğer devletler ile uluslararası hukukun diğer özneleriyle ilişkiler kurabilme yeterliliği olarak sıralanan 4 kriterin ilgi düzeyine dair farklı görüşler dile getirilmiş ve konu çeşitli boyutları ve farklı ihtimaller üzerinden Komisyon üyeleri arasında geniş bir şekilde tartışılmış ve kapsamlı değerlendirmeler ortaya konulmuştur (para.194).

Bu tartışmalar marjında devamla, kara ülkesinin yokluğunda veya fiziki varlığı sona ermiş bir devletin topraksız olarak bir başka devletin egemenliği altına girdiği durumda devletin devam etmesine ilişkin risklerin de altı çizilmiştir. Böyle bir devletin örneğin deniz alanlarıyla ilgili veya insan hakları, göç ve mülteci hukuku alanındaki uluslararası ve ulusal yükümlülüklerini yerine getirme kapasitesi de Komisyon üyelerince sorgulanmıştır. Çalışma Grubunca, alçak kıyı arazilerinde ve tamamen sular altında kalmış bölgelerde, devlet yoluyla veya başka bir şekilde, halkların kültürel ve geleneksel kimliklerini korumak için araç ve yöntemler belirlenmesine duyulan ihtiyaç da vurgulanmıştır (para.205).

Aynı zamanda, nüfus ve toprak kriterlerinin hayati olmaya devam ettiği ve uzun süreli veya kalıcı toprak kaybının arzu edilmese de, devlet olma üzerinde bir etkisi olacağı kaygısına yer verilmiştir. Bu bağlamda Komisyon üyelerince, devletin devamlılığı karinesini sürdürmenin karmaşık uygulama zorluklarına yol açabileceği gözlemi dile getirilmiştir.

Çalışma Grubunun dördüncü ve beşinci toplantılarında alt konuya ilişkin tartışmalar sırasında, deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilere ayrı bir hukuki statü sağlayan herhangi bir yasal çerçevenin olmadığı ve mevcut uygulanabilir çerçevelerin oldukça parçalı olduğu belirtilmiştir. Deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunmasına yönelik mevcut ilkelerin etkinliğinin belirlenmesi ve değerlendirilmesi önerisine destek verilmiştir. Bunun uygulanması sırasında deniz seviyesinin yükselmesinin farklı özelliklerini dikkate alma ihtiyacı vurgulanmıştır. Başka bir görüşe göre, uygulanabilir kuralların parçalı doğasının herhangi bir uygulama sorununa yol açıp açmadığı sorgulanabilirdi. Bu nedenle, deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen dar bir grup insanın korunması için spesifik bir hukuki çerçeve geliştirmenin gereksiz olduğu düşüncesi dile getirilmiştir (para.214).

Komisyon tarafından, iklim değişikliğinin ve deniz seviyesinin yükselmesinin insan haklarından yararlanmayı olumsuz yönde etkileyebileceği ve tüm insan haklarının -medeni, siyasi, ekonomik, sosyal ve

kültürel- birbiriyle ilişkili, birbirine bağlı ve bölünmez olarak görülmesi gerektiği kabul edilmiştir. Ayrıca, deniz seviyesinin yükselmesi konusuna doğrudan değinmemekle birlikte, Latin Amerika'daki Cartagena Mülteci Bildirgesi ve Brezilya Deklarasyonu veya Afrika'daki Kampala Sözleşmesi gibi bazı bölgesel belgeler, korunmaya ihtiyaç duyan kişilerin hareket nedeni olarak iklim değişikliğini ve felaketleri dikkate almışlardır. Ayrıca, devletlerin deniz seviyesinin yükselmesi olgusunu ele alırken insan hakları yükümlülüklerine saygı göstermeleri gerektiği vurgulanmıştır. Buna bağlı olarak, BM İnsan Hakları Konseyinin temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevre hakkını yakın zamanda tanıdığı hatırlatılmıştır (para.217).

Öte yandan, Çalışma Grubunun bazı üyeleri, uluslararası insan hakları hukuku çerçevesinin, deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunmasına tam olarak uygun olup olamayacağını sorgulamıştır. Devletlerin bireylere karşı insan hakları yükümlülükleri olmasına rağmen, deniz seviyesindeki yükselme olgusunun doğrudan herhangi bir devlete atfedilemeyeceği görüşü dile getirilmiştir. Buradan hareketle, insan hakları kurallarının bu bağlamda nasıl işleyeceği ve özellikle deniz seviyesinin yükselmesiyle ilgili taleplerin nasıl ve kime karşı ileri sürülebileceğinin bu aşamada belirsiz kaldığına işaret edilmiştir.

Ayrıca, deniz seviyesinin yükselmesi nedeniyle yerinden edilmiş kişiler için tercihli bir rejimin, iklim değişikliğinin diğer sonuçlarından kaçan insanlara karşı ayrımcı olarak görülebileceği endişesi dile getirilmiştir. Deniz seviyesinin yükselmesinin sonuçları nedeniyle kişilerin tahliyesi, yer değiştirmesi, yerinden edilmesi veya göç etmesi durumlarında keyfi yer değiştirmenin önlenmesi ve yasaklanmasının önemi vurgulanmıştır. Bu amaçla küresel düzeyde uluslararası işbirliği ilkesinin önemi vurgulanmıştır.

Çalışma Grubu tarafından yürütülen çalışmaların sonuçlarına ilişkin olarak, özellikle Afrika'da Ciddi Kuraklık ve/veya Çölleşmeye Maruz Ülkelerde Çölleşmeyle Mücadele İçin BM Sözleşmesi örneğini izleyerek, BM sistemi içinde gerçekleştirilecek daha ileri müzakereler için bir dayanak olarak kullanılabilir, deniz seviyesinin yükselmesiyle ilgili konularda bir çerçeve sözleşme hazırlanması da dâhil olmak üzere çeşitli önerilerde bulunulmuştur.

Sunulan bir diğer öneri ise, Çalışma Grubunun yürüttüğü faaliyetlerin, deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişiler için yeni bir ikincil koruma biçimine ilişkin bir taslak andlaşma hazırlanması veya

kişilerin deniz seviyesinin yükselmesinden tam olarak nasıl etkilendiklerinin ve etkilenmeleri durumunda nasıl korunmaları gerektiğinin belirlenmesi amacıyla belirli insan hakları konularının ayrıntılı bir analizinin yapılması gibi daha somut ve sınırlandırılmış sonuçlara odaklanmasını kapsamaktadır. Devletler arasında gerçekleştirilecek ikili andlaşmalar için rehber ilkelerin geliştirilmesi ve BM bünyesinde siyasi düzeyde ele alınacak hukuki soruların bir listesinin hazırlanması desteklenmiştir. Çalışma Grubunun yürüttüğü çalışmaların kısa vadeli sonucunun tüm alt konulara ilişkin nihai raporu olacağı, ancak Komisyon'un çalışmalarının bu sonucun ötesinde farklı bir formatta devam edebileceği de belirtilmiştir. Bu bağlamda, Çalışma Grubunun nihai raporuna, BM Genel Kurulunun değerlendirmesine sunulmak üzere, çözüm bekleyen tüm siyasi meseleleri ele alan bir karar taslağının eklenmesi önerilmiştir (para.224).

Eş Başkan (Galvão Teles) deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin hukuki durumu için özel bir hukuki çerçeve bulunmadığını hatırlatmıştır. İnsan hakları hukuku, mülteci ve göç hukuku, afet ve iklim değişikliği hukuku dâhil olmak üzere mevcut evrensel ve bölgesel hukuki çerçevelerin deniz seviyesinin yükselmesi bağlamında uygulanabilirliklerini değerlendirmek amacıyla ek çalışmalara ihtiyaç duyulmuştur.

Öte yandan, deniz seviyesinin yükselmesinin aşamalı niteliği göz önüne alındığında, biri, daha yakın bir zamanda, bir devletin kara yüzeyinin tamamen denizle kaplanmadığı, ancak yaşanamaz hale gelebileceği; diğeri ise, bir devletin kara yüzeyinin tamamen denizle kaplanabileceği iki durum ve bunların potansiyel etkileri arasında ayırım yapmak önemli olacaktır. Çalışma Grubunca yapılacak analizdeki her bir alt başlığın özelliklerine hanelerle getirmeksizin, devlet olma durumuna ilişkin farklı varsayımlar veya senaryolar arasındaki etkileşim ve bunların kişilerin ve haklarının korunmasına yönelik nihai sonuçları takviye edilmelidir (para.235).

Deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunmasına ilişkin olarak ise Eş Başkan (Galvão Teles) konunun zikredilen alt başlık ile ilgisini değerlendirmek amacıyla Çalışma Grubunun Sekreteryadan, Komisyon'un önceki çalışmalarına ilişkin bir çalışma yapmasını talep etmesini önermiştir. Çalışma Grubu üyelerini, ilgili uluslararası ve bölgesel uygulamalar ve ikinci çalışma kâğıdının 435 inci paragrafında yer alan yol gösterici sorular (*guiding questions*) hakkında kâğıtlar hazırlamaya teşvik etmiştir. İlgili uzman kuruluşlar ve uluslararası örgütlerle temas kurulması ve bu temasların sürdürülmesi gerektiğini vurgulamıştır. Son

olarak, Eş Başkan, Çalışma Grubu üyeleri arasındaki görüş alışverişini dikkate alarak, deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunması alt başlığına ilişkin ikinci çalışma kâğıdını tamamlamak üzere daha fazla incelemeyi amaçladığı aşağıdaki hususları sıralamıştır: (a) deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunmasında kapsayıcı bir ilke olarak insan onurunun korunması; (b) deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunmasına yönelik hukuki analizin temeli olarak ihtiyaç ve hak temelli yaklaşımların birleşimi; (c) deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunması bağlamında - medeni, siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel haklar dahil olmak üzere - insan hakları üzerindeki etkiler; (d) deniz seviyesindeki yükselme bağlamında insan hakları yükümlülüğü olanların yükümlülüklerinin kapsamının belirlenmesi; (e) deniz seviyesinin yükselmesi bağlamında kırılgan durumdaki kişilerin korunması; (f) Deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunması bağlamında *geri göndermeme* ilkesinin uygunluğu; (g) Güvenli, Sistemli ve Düzenli Göç için Küresel Mutabakat Sözleşmesi (Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration) ve diğer yumuşak hukuk (soft law) araçlarının deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunması açısından etkileri; (h) deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilere ikincil ve geçici koruma uygulanması; (i) deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunması için insani vize ve benzeri idari politikaların uygunluğu; (j) deniz seviyesinin yükselmesi bağlamında vatansızlığın önlenmesine yönelik araçlar; (k) deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunmasına ilişkin devletler arası, bölgesel ve uluslararası işbirliğine yönelik kurumsal yollar da dahil olmak üzere uluslararası işbirliği ilkesinin kapsamı (para.236).

Anılan raporun son kısmında ise Çalışma Grubunun gelecekteki çalışmaları başlığı altında önümüzdeki döneme ilişkin planlamaya ve takvime yer verilmiştir. Komisyon tarafından öngörülen takvime göre, önümüzdeki beş yıllık dönemde Çalışma Grubu, 2023 yılında deniz hukuku alt konusuna, 2024 yılında ise devlet olma ve deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunması alt konularına dönecektir. Çalışma Grubu daha sonra 2025 yılında, yürütülen çalışmaların sonuçlarını birleştirerek bir bütün olarak konuya ilişkin kapsamlı bir rapor hazırlamaya çalışacaktır (para.237).

Yukarıda ayrıntılı olarak Komisyonun 2022 yılı raporunun ilgili bölümünde yer alan ve genel olarak deniz seviyesinin yükselmesinin

etkileri bağlamında ele alınan hususlar ile tartışma ve değerlendirmelerden ulaşılan sonuçlar incelenmiştir. Bununla birlikte, meseleye deniz hukuku ve BM Deniz Hukuku Sözleşmesi (BMDHS) perspektifinden bakıldığında, konuya ilişkin olarak doktrinde *Bayillioğlu* tarafından, *müzakerelelerinin, henüz iklim değişikliğinin gündemde olmadığı bir dönemde yapılmış olması nedeniyle BMDHS'de bu konuda [açık] bir düzenleme yoktur*, görüşünün seslendirildiği görülmektedir. Öte yandan, Uluslararası Adalet Divanı, 1969 Kuzey Denizi Kıta Sahaneliği kararında, açıkça kararın denize hükmettiğini ve bir devletin deniz alanları üzerinde kullanabileceği yetkilerin yasal dayanağının kara olduğunu belirtmiştir (*North Sea Continental Shelf, Judgment, I.C.J. Reports 1969, para. 96*).³⁸

Konuyla ilgili tartışmaların yukarıda sergilenen boyutuna bakıldığında ve Uluslararası Hukuk Komisyonunun bu türden kapsamlı hukuki meseleleri bütüncül bir bakış açısıyla ve yaslandığı tarihsel geçmiş ile birikim üzerinden tartışabilme yeteneğinin yanı sıra konuyla ilgili cari uluslararası hukuk literatürünü analiz kapasitesi göz önüne alındığında, Komisyonun uluslararası hukukun gelişiminde, uluslararası toplum açısından önemli bir platform olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, Komisyonun yukarıda alıntılanan raporunda da belirtildiği gibi konuyla ilgili olarak BM üyesi olan ve olmayan (Filistin gibi) devletlerce Komisyon tartışmalarına bilimsel perspektiften daha fazla katkı yapılması, gündemdeki konulara ilişkin fikri tartışmaların çok yönlü olgunlaşması bakımından önem taşımaktadır. Bu noktada, Türkiye'nin de coğrafi konumu göz önüne alındığında, deniz seviyesinin yükselmesi olgusunun öngörüldüğü şekilde hız kesmeden devamı olasılığını dikkate alarak, etrafındaki ada[kayalık]ların tamamen veya kısmen sulara gömülmesi ihtimalleri üzerinden [tamamen sulara gömülme de olumsuz etkilenecek adalar dahil] ön değerlendirmelerini yaparak, kısa, orta ve uzun vadeli menfaatlerini gözetecek şekilde meseleye yaklaşması, uluslararası toplum karşısındaki tutumunu ihtiyatlı bir şekilde ve vakti geldiğinde belirlemesi, belirlediği tutumu da istikrarlı ve eylemli bir şekilde uluslararası platformlarda savunması ve bunu kesintisiz bir şekilde sürdürmesinde yarar olabileceği akla gelmektedir.³⁹ Keza, Türk uluslararası hukuk doktrinince de BM Uluslararası Hukuk Komisyonunun konuyla ilgili çalışmalarının

³⁸ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. **BAYILLIOĞLU**, s.102, 111.

³⁹ Türkiye'nin deniz hukuku bağlamında BM nezdindeki mevzuat ve açıklamaları hakkında daha geniş bilgi için bkz. <https://www.un.org/depts/los/LEGISLATIONANDTREATIES/STATEFILES/TUR.htm> (Erişim Tarihi: 10.03.2023).

yakından takip edilmesi ve bilimsel çalışmalarda bu yöndeki analiz ve değerlendirmelere daha fazla yer verilmesinde fayda bulunmaktadır. Ayrıca, konunun yalnızca teorik ve varsayımsal bir mesele olarak görülme-yip fiilen gerçekleşmekte olan ve dünyanın dört bir yanında etkilerini giderek daha fazla hissettiren iklim değişikliği ve bu değişikliğin tetiklediği deniz seviyesinin yükselmesi olgusuyla ülkemizin hak ve menfaatlerini gözetecek şekilde baş edebilmesine yönelik öneri ve değerlendirmeleri içeren çalışmaların sayısının artırılması ve bu alandaki bilimsel çalışma ve eserlerin desteklenmesi de birer yöntem ve çare olarak akla gelmektedir. İşte tam da bu noktada, Uluslararası Hukuk Komisyonu oturumlarının gündemi ve tüm veçheleriyle diğer bir deyişle yalnızca bu tematik başlık açısından değil diğer başlıklar bakımından da Türkiye misyonlarınınca ve akademik çevrelerince yakından takip edilmesi önem taşımaktadır. Bu mütevazı çalışmanın da bu türden çabalara ve yeni çalışmalara ışık tutması temenniye şayandır.

SONUÇ

Bilimsel veriler göstermektedir ki, son yıllarda daha yoğun bir şekilde hissettiğimiz küresel ısınma, dünya çapında iklim değişikliğine neden olmaktadır. Esasen iklim değişikliği üst başlığı altında ele alınan olgunun, karbondioksit, metan ve diazot monoksit olarak nitelenen sera gazları kaynaklı olduğu kabul edilmektedir. Söz konusu gazların dünyayı sarması neticesi ısı dışarı kaçmayıp dünyada kalmakta ve böylece görece tedricen iklim değişmektedir. Bu noktada, sözü edilen sera gazlarının neden olduğu küresel ısınmanın bir diğer sonucu da elbette buzulların erimesi ve buradan gelen etkiyle deniz seviyelerinin küresel düzeyde yükselmesidir.

Küresel ısınma ve deniz seviyelerinin yükselmesi konusu, cari uluslararası hukukun önemli konularının ele alınarak değerlendirildiği küresel düzeyde çok önemli bir forum olan BM Uluslararası Hukuk Komisyonunun da gündemine gelmiştir. Bu bağlamda çalışmamızda, kapsam ve sınırlılıklar içinde BM Uluslararası Hukuk Komisyonunun öncelikle kuruluşundan bugüne yapısı ve çalışma usulleri ile bugüne değin uluslararası hukukun önemli meselelerinden Komisyon gündemine gelmiş ve çok taraflı uluslararası sözleşmelere dönüşmüş bazı kayda değer başlıklara işaret edilmiştir. Devamla, uluslararası hukukta deniz seviyesinin yükselmesi konusunu gündemine almış olan Komisyonun en son 2022 yılında yaptığı 73 üncü Oturum raporunda konuya ilişkin olarak yer verdiği tartışma, değerlendirme ve açıklamalar ele alınarak incelenmiştir.

Gerçekten de, söz konusu yıllık Raporun “*Uluslararası Hukuk Bağlamında Deniz Seviyesinin Yükselmesi*” başlıklı IX. Bölümünde yer alan gündem maddesinin Komisyonun, 2018 yılında yapılan 70 inci Oturumunda, Komisyonun uzun dönemli programına eklenmesine karar verilmiştir. BM Genel Kurulu ise 22 Aralık 2018 tarihli ve 73/265 sayılı kararıyla bu konu başlığının Komisyonun uzun dönemli programına eklenmesini not etmiştir.

Anılan Raporun IX No.lu başlığı içeriği çalışmamızda geniş bir şekilde ele alınmış olup esas itibarıyla deniz seviyesinin yükselmesinin uluslararası hukuka etkileri bağlamında iki temel konuyu ele alarak değerlendirme ve açıklamalara yer verildiği görülmüştür. Bunlardan birincisini, deniz seviyesinin yükselmesinin etkileri bağlamında özellikle küçük ada devletlerinin tamamının su altında kalması halinde bu ada devletlerinin devlet olma statülerinin akıbetinin ne olacağı sorusuna ilişkin tartışma ve değerlendirmelerin teşkil ettiği anlaşılmaktadır. İkincisini ise deniz seviyesinin yükselmesiyle birlikte tamamı sular altında kalacak olan ada devletleri halklarının uluslararası hukuk bakımından akıbetlerinin ne olacağı teşkil etmektedir.

Keza, anılan Komisyon raporunun incelenen bölümünde mutad olduğu üzere konuya ilişkin cari uluslararası hukukta esas alınabilecek üzerine tartışma ve değerlendirmelerin inşa edileceği uluslararası hukuk enstrümanları da derli toplu bir şekilde zikredilmiş ve yeri geldikçe ayrıntılı açıklamalarla atıflar yapılmıştır. Ayrıca, Komisyonun bünyesinde oluşturduğu tematik Çalışma Grubu tarafından, anılan enstrümanların yapılış tarihlerinde öngörülme-yen bu yeni durum karşısında meselenin ele alınması ve bu yeni olguyla birlikte ortaya çıkan sorunlara adil ve hakkaniyetli çözümler bulunabilmesi bakımından, uluslararası hukukta yeni enstrümanlara ihtiyaç duyulup duyulmadığı sorusunun da tartışılan ve ele alınan konular arasında yer aldığı görülmüştür.

Öte yandan çalışmamızda, uluslararası hukukun bu iki önemli konusunu ele alan 73 üncü Oturum Raporunun anılan ilgili bölümü incelenirken ele alınan konuların Türkiye’ye bakan yönlerinin olup olmadığı hususlarında değerlendirmelere de yer verilmiştir. Bu bağlamda çalışmamızla, uluslararası hukuk bakımından görece yeni bir konu olan anılan başlıkların Türkiye’nin uluslararası hukuk gündemine daha fazla taşınması ve yeni bilimsel çalışmalara ışık tutulması hedeflenmiştir.

Komisyon raporunda meselenin ele alınış biçimi bakımından, devlet olma meselesiyle ilgili olarak Komisyonca değerlendirilmesi gereken

konu başlıkları ise ana hatlarıyla şunlardır: (a) devletin kara alanının tamamen denizle kaplanması ve yaşanılmaz bir hale gelme olasılığı ve nüfus için yeteri oranda içme suyunun bulunmaması; (b) uyrukluk, diplomatik koruma ve mülteci statüsüyle alakalı soruları ortaya çıkarmış olan, insanların diğer devletlerin topraklarına aşamalı bir şekilde kaydırılması; (c) bir başka devletin topraklarına yerleşmiş, deniz seviyesinin yükselmelerinden etkilenmiş bir devlet hükümetinin yasal statüsü; (d) deniz bölgeleri bakımından deniz seviyesinin yükselmesi olgusundan etkilenmiş devletlerin haklarının korunması ve (e) etkilenmiş devletlerin nüfuslarının kendi kaderini tayin hakkı.

Komisyonca ayrıca, bir yandan sahili sağlamlaştırma ve yapay adaların inşa edilmesi gibi deniz seviyesinin yükselmesinin etkilerini hafifletmeyi amaçlamış tedbirlerin, öte yandan devlet topraklarının tamamını su basması halinde devlet olmayla ilgili muhtemel alternatiflerin incelenme ihtiyacına işaret edilmiştir. Sahilin sağlamlaştırılmasıyla ilgili olarak, en çok etkilenen devletler yararına işbirliği de dâhil olmak üzere koruma tedbirlerinin yüksek maliyeti ve bunların çevresel etkisini değerlendirme ihtiyacına dikkat çekilmiştir.

Keza, konuyla ilgili olarak Uluslararası Hukuk Derneği gibi kuruluşların da çalışma ve raporlarına atıflar yapılarak yararlanıldığına işaret edilmiştir. Gerçekten de, akademik çevrelerde bu alanda hazırlanan bilimsel çalışmalar, Komisyonun çalışmalarına küresel ve bölgesel perspektiften ışık tutması bakımından önem taşımaktadır.

Ayrıca, ülkesi tamamen sular altında kalacak ada devletlerinin akıbeti açısından; (a) egemenliğin devriyle veya devri olmaksızın diğer devletlerde toprak parçalarının veya bölümlerinin devri veya tahsisi; (b) diğer devlet(ler) ile ortaklık; (c) konfederasyonların veya federasyonların kurulması; (d) katılım olasılığı da dâhil olmak üzere başka bir devletle birleşme; ve (e) belirli deneyimleri açıklayıcı olabilen veya alternatiflerin formülasyonu veya bu tür planların tasarımı için fikir sağlayabilen birden fazla yöntem unsurlarını birleştiren olası hibrit planlar gibi olasılıklar üzerinden değerlendirmeler yapılmıştır.

Deniz hukukun dayandığı temel prensiplerden olan kara denize hükmeder ilkesinin devlet olmayla ilgisine ilişkin olarak, destek ve şüphe içeren farklı görüşler de dile getirilmiştir.

Bir devletin oluşturulmasına ilişkin kriterler bakımından ise, uluslararası hukukta bir "kişi" veya özne olarak addedilmesi için bir devletin, 1933 tarihli Devletlerin Hak ve Görevlerine İlişkin Sözleşme'nin 1 inci

maddesine uygun olarak dört kriteri karşılaması gerektiğine işaret edilmiştir. Bunlar: ⁴⁰(a) yerleşik nüfus, (b) tanımlanmış sınır; (c) hükümet; ve (d) diğer devletlerle ilişki kurabilme yeterliliği. Söz konusu kriterler teker teker gereklilik ve yeterlilik koşulları bakımından ve özellikle de ne zaman yitirilmiş sayılacağı bakımlarından genel olarak gözden geçirilmiştir. Keza aynı bağlam içinde, bilhassa ülke unsurunun yitirilmesi halinde sonuçlarının ne olacağına ilişkin de öneri ve değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Mevcut devlet uygulamaları sorusuyla ilgili olarak, yalnızca birkaç devletin Komisyona konu hakkında ilgili bilgileri sunmuş olması nedeniyle, devletlere, uluslararası kuruluşlara ve diğer ilgili kuruluşlara bilgi ve uygulama bildirim talebinin yinelenmesi önerilmiştir.

İklim değişikliğinin ve deniz seviyesinin yükselmesinin insan haklarından yararlanmayı olumsuz yönde etkileyebileceği ve tüm insan haklarının - medeni, siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel - birbiriyle ilişkili, birbirine bağlı ve bölünmez olarak görülmesi gerektiği kabul edilmiştir. Bu kapsamda, devletlerin deniz seviyesinin yükselmesi olgusunu ele alırken insan hakları yükümlülüklerine saygı göstermeleri gerektiği vurgulanmıştır. Buna bağlı olarak, İnsan Hakları Konseyinin temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevre hakkını yakın zamanda tanıdığı hatırlatılmıştır. Bununla birlikte, Çalışma Grubunun bazı üyeleri, uluslararası insan hakları hukuku çerçevesinin, deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunmasına tam olarak uygun olup olamayacağını sorgulamıştır.

Devlet olma alt başlığına ilişkin olarak, devletin sona ermesi konusunun ikinci çalışma kâğıdında yeterince irdelenmemesi nedeniyle yürütülecek ek çalışmalar yoluyla incelenmesi gerektiği belirtilmiştir. Benzer şekilde, deniz tarafından tamamen kaplanmamasına rağmen kara bölgesinin yaşanamaz hale geldiği durumlarda toprakların kısmen sular altında kalması ve kıyı savunması önlemleri ile yapay adaların inşası konularını Çalışma Grubunun daha ayrıntılı bir şekilde incelemesi gerektiği kaydedilmiştir. Deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunması alt başlığıyla ilgili olarak, yerinde bulunan ve yerinden edilmiş kişilerin korunması konularının münferit olarak ele alınması önerilmiştir. Bununla birlikte, müteakip çalışmalar için üç kapsamlı husus ortaya konmuştur: (a) insan haklarına ilişkin yükümlülükler; (b) yerinden edilme de

⁴⁰ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Convention on the Rights and Duties of States (Montevideo, 26 December 1933), League of Nations, *Treaty Series*, Vol. CLXV, No. 3802, s. 19.

dâhil olmak üzere kişilerin dolaşımına özgü konular ve (c) iş birliği yapma yükümlülüğü.

Rapor kapsamında göze çarpan diğer husus ise, deniz seviyesinin yükselmesinin tekdüze olmayan ve tüm devletler için ciddi tehditler oluşturan küresel bir olgu olduğuna işaret edilmesidir. Düşük rakımlı ve gelişmekte olan küçük ada devletleri için tehdit, mahiyeti gereği varoluşsaldır ve gelişmekte olan küçük ada devletleri söz konusu olduğunda, bu onların varlığını sürdürmesiyle doğrudan ilgilidir.

Çalışma Grubunda, aynı devlet içinde nüfusun bir adadan diğerine tahliye edildiği vakalar varken, bir devletin topraklarının tamamen sular altında kaldığına veya yaşanamaz hale geldiğine dair hiçbir kayıt olmadığına dikkat çekilmiştir. Bu ise bu durumun uluslararası hukuk bakımından yeni bir olgu olduğu tespitini ima etmektedir.

Bununla birlikte, Çalışma Grubunda isabetle belirtildiği gibi olguların ilerleyici karakteri ışığında, böyle bir durum, yine de, uzak bir teorik endişe olarak değerlendirilmemelidir.

Çalışma Grubu Eş-Başkanı ayrıca, devlet olma durumu konusundaki ilk düşüncelerin, oldukça dikkat gerektiren bu hassas konularda önyargıda bulunmayı veya sonuçlar formüle etmeyi amaçlamadığını hatırlatmıştır. Esasen ele alınan çalışma kâğıdı, hem *lex lata* (mer'i hukuk) hem de *lex ferenda* (gelecekteki hukuk) perspektifinden analiz edilecek ilgili uluslararası hukuk konularının bir listesini oluşturmak için belirli geçmiş veya mevcut deneyimleri ya da durumları keşfetmeyi amaçlamaktadır.

Toprağın yokluğunda veya fiziki varlığı sona ermiş bir devletin topraksız olarak bir başka devletin egemenliği altına girdiği durumda devletin devam etmesine ilişkin risklerin de altı çizilmiştir. Böyle bir devletin örneğin deniz alanlarıyla ilgili veya insan hakları, göç ve mülteci hukuku alanındaki uluslararası ve ulusal yükümlülüklerini yerine getirme kapasitesi de gündeme gelmiş ve sorgulanmıştır. Çalışma Grubunca, alçak kıyı arazilerinde ve tamamen sular altında kalmış bölgelerde, devlet yoluyla veya başka bir şekilde, halkların kültürel ve geleneksel kimliklerini korumak için araç ve yöntemler belirleme ihtiyacına işaret edilmiştir.

Öte yandan, Çalışma Grubu toplantılarında yapılan tartışmalar bağlamında, deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilere ayrı bir hukuki statü sağlayan herhangi bir yasal çerçevenin olmadığı ve hâlihazırda mevcut uygulanabilir çerçevelerin oldukça parçalı olduğuna işaret edilmiştir. Deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin

korunmasına yönelik mevcut ilkelerin etkinliğinin belirlenmesi ve değerlendirilmesi önerisine ise destek verilmiştir. Bunun uygulanması sırasında deniz seviyesinin yükselmesinin farklı özelliklerini dikkate alma ihtiyacı vurgulanmıştır. Başka bir görüşe göre, uygulanabilir kuralların parçalı doğasının herhangi bir uygulama sorununa yol açıp açmadığı sorgulanabilirdi. Bu nedenle, deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen dar bir grup insanın korunması için son derece spesifik bir yasal çerçeve geliştirmenin gereksiz olduğu düşünülmüştür.

Çalışma Grubu tarafından yürütülen çalışmaların sonuçlarına ilişkin olarak, özellikle Afrika'da Ciddi Kuraklık ve/veya Çölleşmeye Maruz Ülkelerde Çölleşmeyle Mücadele İçin BM Sözleşmesi örneğini izleyerek, BM sistemi içinde gerçekleştirilecek daha ileri müzakereler için bir dayanak olarak kullanılacak, deniz seviyesinin yükselmesiyle ilgili konularda bir çerçeve sözleşme hazırlanması da dâhil olmak üzere çeşitli önerilerde bulunulmuştur.

Sunulan bir diğer öneri ise, Çalışma Grubunun yürüttüğü faaliyetlerin, deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişiler için yeni bir ikincil koruma biçimine ilişkin bir taslak andlaşma düzenlenmesi veya kişilerin deniz seviyesinin yükselmesinden tam olarak nasıl etkilendiklerinin ve etkilenmeleri durumunda nasıl korunmaları gerektiğinin belirlenmesi amacıyla belirli insan hakları konularının ayrıntılı bir analizinin yapılması gibi daha somut ve sınırlandırılmış sonuçlara odaklanmasını kapsamaktadır. Bu bağlamda, devletler arasında gerçekleştirilecek ikili andlaşmalar için rehber ilkelerin geliştirilmesi ve BM bünyesinde siyasi düzeyde ele alınacak hukuki soruların bir listesinin hazırlanması fikri desteklenmiştir.

Anılan raporun son kısmında ise Çalışma Grubunun gelecekteki çalışmaları başlığı altında önümüzdeki döneme ilişkin planlamaya ve takvime de yer verildiği görülmektedir. Komisyon tarafından öngörülen takvime göre, önümüzdeki beş yıllık dönemde Çalışma Grubu, 2023 yılında deniz hukuku alt konusuna, 2024 yılında ise devlet olma ve deniz seviyesinin yükselmesinden etkilenen kişilerin korunması alt konularına dönecektir. Çalışma Grubu daha sonra 2025 yılında, yürütülen çalışmaların sonuçlarını birleştirerek bir bütün olarak konuya ilişkin kapsamlı bir rapor hazırlamaya çalışacaktır.

Bu noktada, Türkiye'nin de coğrafi konumu göz önüne alındığında, deniz seviyesinin yükselmesi olgusunun öngörüldüğü şekilde hız kesmeden devamı olasılığını dikkate alarak, etrafındaki ada[kayalık]ların

tamamen veya kısmen sulara gömülmesi ihtimalleri üzerinden [tamamen sulara gömülme de olumsuz etkilenecek adalar dahil] ön değerlendirmelerini yaparak, kısa, orta ve uzun vadeli menfaatlerini gözetecek şekilde meseleye yaklaşması, uluslararası toplum karşısındaki tutumunu ihtiyatlı bir şekilde ve vakti geldiğinde belirlemesi, belirlediği tutumu da istikrarlı ve eylemli bir şekilde uluslararası platformlarda savunması ve bunu kesintisiz bir şekilde sürdürmesinde yarar olabileceği akla gelmektedir.

Keza, Türk uluslararası hukuk doktrinince de Uluslararası Hukuk Komisyonunun bu alandaki çalışmalarının yakından takip edilmesi ve bilimsel çalışmalarda buradaki tespit ve analizlere ilişkin değerlendirmelere daha fazla yer verilmesinde yarar bulunmaktadır. Bu noktada, meselelerin yalnızca teorik ve farazi bir mesele olarak görülmeyip fiilen gerçekleşmekte olan ve dünyanın dört bir yanında etkilerini giderek daha fazla hissettiren iklim değişikliği ve bu değişikliğin tetiklediği deniz seviyesinin yükselmesi olgusuyla Türkiye'nin hak ve menfaatlerini gözetecek şekilde baş edebilmesine yönelik öneri ve değerlendirmeleri içeren çalışmaların sayısının artırılması ve bu alandaki bilimsel çalışma ve eserlerin desteklenmesinin faydalı olabileceği akla gelmektedir. Gerçekten de, Uluslararası Hukuk Komisyonu oturumlarının gündemi ve tüm veçheleriyle diğer bir deyişle yalnızca bu tematik başlık altında değil diğer tüm başlıklar bakımından da Türkiye misyonlarının ve akademik çevrelerince yakından takip edilmesi önem taşımaktadır. Bu mütevazı çalışmanın da bu türden çabalara ve yeni çalışmalara ışık tutması ve bu alandaki farkındalığın artmasına katkıda bulunması temenniye şayandır.

KAYNAKLAR

- ACER**, Yücel/**KAYA**, İbrahim, Uluslararası Hukuk, 10 Baskı, Ankara, 2019.
- ADELMAN**, Sam, Rethinking Human Rights: The Impact of Climate Change on the Dominant Discourse, (in Humphreys, Stephen (Ed), Human Rights and Climate Change, 2010, (ss.159-179)).
- AKSAR**, Yusuf, Teori ve Uygulamada Uluslararası Hukuk, Cilt: 1, 5.Baskı, Ankara, 2019.
- BANTEKAS**, Ilias/**OETTE**, Lutz, International Human Rights Law and Practice, 2013.
- BARNETT**, Jon, Human Rights and Vulnerability to Climate Change, (in Humphreys, Stephen (Ed), Human Rights and Climate Change, 2010, (ss.257-271)).
- BAYILLIOĞLU**, Uğur, “Deniz Seviyelerinin Yükselmesi ve Esas Hatlar Üzerindeki Etkileri: Yeni Bir Türk-Yunan Uyuşmazlığına Doğru mu?”, ERÜHFD, Cilt: XVII, Sayı: 1, 2022, (ss.97-139).
- BOYLE**, Alan/**CHINKIN**, Christine, The Making of International Law, 2007.
- BOZKURT**, Enver/**POYRAZ**, Yasin/**ERDAL**, Selcen, Devletler Hukuku, 10.Baskı, Ankara, 2020.
- BROWNLIE**, Ian, Principles of Public International Law, 7 th Edition, 2008.
- CANEY**, Simon, Climate Change, Human Rights and Moral Thresholds, (in Humphreys, Stephen (Ed), Human Rights and Climate Change, 2010, (ss.69-90).
- CORTEN**, Olivier, Méthodologie du droit International Public, Lonrai/Fransa, 2017.
- DOĞAN**, Selahattin, Maritime Areas, Illegal Migration and Interception of Vessels, Ankara, 2021.
- EGLI**, Patricia, Introduction to Public International Law, 2016.
- EVANS**, Dabney/**PRICE**, Megan, Measure for Measure: Utilizing Legal Norms and Health Data in Measuring the Right to Health, (in Coomans, Fons/Grünfeld, Fred/Kamminga, Menno T, (Eds), Methods of Human Rights Research, 2009).
- EVANS**, Malcolm D, International Law, 4th Edition, 2014.

- FOCARELLI**, Carlo, *International Law*, Cheltenham, UK, 2019.
- FOROWICZ**, Magdalena, *The Reception of International Law in the European Court of Human Rights*, 2010.
- FREESTONE**, David/**ÇİÇEK**, Duygu, *Legal Dimensions of Sea Level Rise: Pacific Perspectives*, Washington D.C, World Bank Group, 2021.
- HALVORSEN**, Anita M, "International Law and Sustainable Development-Tools for Addressing Climate Change", *Denver Journal of International Law & Policy*, Vol:39, No.3, (2011), (ss.397-421).
- HAMILTON**, Patrick Ryan, *Human Rights at the Boiling Point: Human Rights, the Environment and Climate Change in International Law*, Yüksek Lisans Tezi, Graduate Department of the Faculty of Law University of Toronto, 2006.
- HENRIKSEN**, Anders, *International Law*, 2nd Edition, Oxford, 2019.
- HUMPHREYS**, Stephen, *Conceiving Justice: Articulating Common Causes in Distinct Regimes*, (in Humphreys, Stephen (Ed), *Human Rights and Climate Change*, 2010), (ss.299-319).
- HUMPHREYS**, Stephen, *Introduction: Human Rights and Climate Change*, (in Humphreys, Stephen (Ed), *Human Rights and Climate Change*, 2010), (ss.1-33).
- HUNT**, Paul/**KHOSLA**, Rajat, *Climate Change and the Right to the Highest Attainable Standard of Health*, (in Humphreys, Stephen (Ed), *Human Rights and Climate Change*, 2010), (ss.238-256).
- KAYHAN**, Ali Kerem, *Uluslararası Hukukta Atmosferin Korunması ve Devletlerin Sorumluluğu*, İstanbul, 2017.
- MURPHY**, Sean D, *Principles of International Law*, 3rd Edition, 2018.
- ÖKTEM**, Emre, *Uluslararası Teamül Hukuku*, İstanbul, 2013.
- PASQUALUCCI**, Jo M, *The Practice and Procedure of the Inter-American Court of Human Rights*, 2 nd Edition, 2013.
- PAUWELYN**, Joost, *Europe, America and the Unity of International Law*, (in Wouters, Jan/ Nollkaemper, Andre/Wet, Erika de, (Eds), *The Europeanisation of International Law*, The Hague, 2008, (ss.205-225)).
- PAZARCI**, Hüseyin, *Uluslararası Hukuk*, 11.Bası, Ankara, 2012.
- REÇBER**, Kamuran, *Uluslararası Hukuk*, 3.Basım, Bursa, 2018.

- REHMAN**, Javaid, *International Human Rights Law*, 2nd Edition, 2010.
- RUZIE**, David/**TEBOUL**, Gerard, *Droit International Public*, 25e Edition, 2019.
- SCHRIJVER**, Nico, *The Impact of Climate Change: Challenges for International Law*, (in Fastenrath, Ulrich/Geiger, Rudolf/Khan, Daniel Erasmus/Paulus, Andreas/Schorlemer, Sabine Von/Vedder, Christoph (Eds), *From Bilateralism to Community Interest: Essays in Honour of Judge Bruno Simma*, 2011, (ss.1278-1297)).
- SCHUTTER**, Olivier De, *International Human Rights Law: Cases, Materials, Commentary*, 2010.
- SHAW**, Malcolm N, *International Law*, 8.Baskı, 2017.
- SHELTON**, Dinah, *Equitable Utilization of the Atmosphere*, (in Humphreys, Stephen (Ed), *Human Rights and Climate Change*, 2010, (ss.91-125)).
- SHELTON**, Dinah, *Soft Law*, (in Armstrong, David (Ed), *Routledge Handbook of International Law*, 2009, (ss.68-81)).
- STRYDOM**, Hennie, *International Law Making as an Attribute of State Sovereignty*, (in Strydom, Hennie (Ed), *International Law*, 2016).
- SUBEDI**, Surya P, *The Effectiveness of the UN Human Rights System*, London/New York, 2017.
- SUR**, Melda, *Uluslararası Hukukun Esasları*, 5.Baskı, İstanbul, 2011.
- TEKİN**, Esra, "Uluslararası Hukuk Bağlamında İklim Mültecilerinin Korunması Sorunu", *TBB Dergisi*, 2020 (147), (ss.313-332).
- TOPAL**, Ahmet Hamdi, *Mülteci Hukuku ve Silahlı Çatışma Kaynaklı Sığınmacılar*, İstanbul, 2019.
- TRAVARSAC**, Anne Sophie, *Droit International Public*, 2e Edition, 2018.
- ULUTAŞ**, Ahmet, *Birleşmiş Milletlerde İnsan Hakları Mekanizmaları ve Bireysel Başvuru Yolları*, Ankara, 2019.
- ÜNAL**, Şeref, *Uluslararası Hukuk*, Ankara, 2005.
- VÖNEKY**, Silja, *The Liability Annex to the Protocol on Environmental Protection to the Antarctic Treaty*, (in Doris König /Peter-Tobias Stoll/Volker Röben/Nele Matz-Lück (Eds.), *International Law Today: New Challenges and the Need for Reform?*, 2008, (ss.165-199)).

<http://www.unicankara.org.tr/today/6.html> (Erişim Tarihi: 14.05.2019).

<http://www.unicankara.org.tr/today/6.html> (Erişim Tarihi: 14.05.2019).

http://legal.un.org/ilc/elections/2016_election.shtml (Erişim: 23.05.2019).

Buzullar Kopuyor Zaman Daralıyor!; <https://www.milliyet.com.tr/gundem/buzullar-kopuyor-zaman-daraliyor-6894199> (Erişim Tarihi: 31.01.2023).

<https://legal.un.org/ilc/sessions/73/index.shtml#a7> (Erişim Tarihi: 01.02.2023).

<https://legal.un.org/ilc/> (Erişim Tarihi: 01.02.2023).

<https://www.ohchr.org/en/hr-bodies/hrc/regular-sessions/session48/resdec-stat> (Erişim Tarihi: 06.03.2023).

<https://www.ohchr.org/en/hr-bodies/hrc/regular-sessions/session48/resdec-stat> (Erişim Tarihi: 07.03.2023).

<https://www.ohchr.org/en/specialprocedures/sr-climate-change> (Erişim Tarihi: 09.03.2023).

<https://www.un.org/depts/los/LEGISLATIONANDTREATIES/STATEFILES/TUR.htm> (Erişim Tarihi: 10.03.2023).